

การปรับตัวทางวัฒนธรรมการทำงานของหมู่บ้านชนบทไทย หลังการดำเนินนโยบายประชากรแห่งชาติ

ประชาติป กะทา*

บทนำ

นโยบายประชากรแห่งชาติที่ประกาศเมื่อวันที่ 17 มีนาคม พ.ศ.2513 และการดำเนินแผนงานโครงการวางแผนครอบครัวแห่งชาติอย่างเป็นทางการของรัฐบาล ตั้งแต่ปี พ.ศ.2515 ภายใต้งบสนับสนุนส่วนใหญ่จากองค์กรต่างประเทศ เช่น United Nations Fund for Population Activities (UNFPA), U.S. Agency for International Development (USAID) และ Population Council เพื่อลดอัตราเพิ่มประชากรที่รัฐบาลเสนอว่าเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติ การคุมกำเนิดประชากรที่ดำเนินการมาตลอด 3 ทศวรรษ ส่งผลให้ภาวะเจริญพันธุ์ลดลงต่ำกว่าระดับทดแทนตนเอง เหลืออัตราเจริญพันธุ์รวม 1.7 (จำนวนบุตรที่สตรีหนึ่งคนจะมีตลอดวัยเจริญพันธุ์ของตน) อัตราเพิ่มประชากรตามธรรมชาติลดลงจากร้อยละ 3.2 เมื่อปีที่ประกาศนโยบายประชากรแห่งชาติ เหลือเพียงร้อยละ 0.6 ในปัจจุบัน (สารประชากร, 2548)

การลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ของประเทศไทย จากนโยบายควบคุมประชากรได้รับความสนใจเป็นพิเศษจากนักประชากรศาสตร์ เพราะไม่เพียงภาวะเจริญพันธุ์จะลดลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวางเท่านั้น แต่การเปลี่ยนแปลงภาวะเจริญพันธุ์ได้เกิดขึ้นในขณะที่ยังมีลักษณะส่วนใหญ่ของประเทศยังมีความเป็นชนบทและประชากรมีอาชีพเกษตรกรรม จุดเด่นอีกประการคือ นโยบายและโครงการต่าง ๆ ที่สนับสนุนนโยบายประชากรแห่งชาติได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมอย่างเป็นทางการจากรัฐ และได้ตั้งเป้าหมายชัดเจนว่าจะลดการเพิ่มประชากรด้วยการลดภาวะเจริญพันธุ์ สิ่งที่น่าสนใจอีกประการคือ การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการมีบุตรเกิดขึ้น

* สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ สำนักนโยบายและยุทธศาสตร์ กระทรวงสาธารณสุข ต.ตลาดขวัญ อ.เมือง จ.นนทบุรี 11000. E-mail: Pra_gt@hotmail.com

ในวงกว้างในหมู่ประชากร แม้ในกลุ่มของผู้ที่ได้รับการศึกษาเพียงเล็กน้อยและอาศัยอยู่ในชนบท การเปลี่ยนแปลงทัศนคติและพฤติกรรมการมีบุตรซึ่งเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและลึกซึ้งในหลาย ทศวรรษที่ผ่านมาของประเทศ ได้รับการขนานนามจากนักประชากรศาสตร์ว่า “การปฏิวัติใน เรื่องการให้กำเนิดบุตร” (reproductive revolution) (จอห์น, อภิชาติ และนิพนธ์, 2530: 4-5)

นักวิชาการบางคนได้แสดงความกังวลต่อสถานการณ์การลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ ที่ต่ำของประเทศ (คนมีลูกเฉลี่ยน้อยกว่า 2 คน) ซึ่งเป็นผลพวงจากโครงการวางแผนครอบครัว แห่งชาติ ที่จะส่งผลกระทบต่อกลุ่มสลายของสังคมไทย เนื่องจากหมู่บ้านจำนวนมากไม่มีเด็กเกิด หรือมีเด็กเกิดแต่เล็กน้อย ไม่เพียงพอต่อการสืบทอดทางด้านแรงงานและวัฒนธรรม ส่วนสัดส่วน ผู้สูงอายุวันจะเพิ่มสูงขึ้นเป็นตัวทำลายโครงสร้างทางเศรษฐกิจ-สังคม-วัฒนธรรม และ ความมั่นคงของชาติในระยะยาว ผลกระทบโดยรวมเหล่านี้หากไม่ได้รับการแก้ไขจะนำไปสู่ การล่มสลายของชนชาติไทย (เตียง, 2539: 22)

ข้อค้นพบจากงานศึกษาของเตียง ได้รับการโต้แย้งทันทีจวบจนปัจจุบันจากนัก ประชากรศาสตร์จารีต (traditional demographer) ตัวอย่างเช่น ปราโมทย์ ประสาทกุล ได้แย้งว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ต่างหากที่สร้างความต้องการมีลูกน้อยลงให้เกิดขึ้นในหมู่คนไทย ทำให้การมีบุตรจำนวนมาก ๆ ไม่ได้เป็นข้อได้เปรียบของพ่อแม่อีกต่อไป และยังคงเป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าในการ ประกอบอาชีพของพ่อแม่ โครงการวางแผนครอบครัวหรือการให้บริการคุมกำเนิด เป็นเพียง เครื่องมือที่จะตอบสนองความต้องการมีลูกน้อยลงที่เกิดขึ้นแล้วเท่านั้น โครงการวางแผน ครอบครัวเป็นคุณูปการที่สำคัญด้วยซ้ำที่ช่วยสนองความต้องการมีลูกน้อยลงของประชาชน เพราะถ้าไม่มีโครงการวางแผนครอบครัวแห่งชาติ เมื่อความต้องการมีลูกน้อยแรงขึ้นในสังคม แต่ถ้าไม่มีบริการวางแผนครอบครัวที่เพียงพอและทั่วถึง ผู้คนก็อาจจำเป็นต้องหาทางออกอย่างอื่น เช่น การทำแท้ง เพื่อให้มีลูกน้อยลงตามความต้องการ (ปราโมทย์, 2548: 21-22)

แม้จะยังไม่มีข้อสรุปว่าจริง ๆ แล้ว เหตุผลแท้จริงของการใช้บริการคุมกำเนิดของ หญิงสาววัยเจริญพันธุ์ของประเทศไทย เกิดจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ จนส่งผลให้ครอบครัวไทยเกิดการปรับตัวเรื่องจำนวนของบุตรที่ต้องการ หรือเป็นเพราะนโยบาย

วางแผนครอบครัวแห่งชาติที่รัฐบาลดำเนินการอย่างเข้มข้น ทะลุทะลวงเข้าไปในทุกพื้นที่ทั่วประเทศ ภายใต้การสนับสนุนขององค์กรระหว่างประเทศ จนสามารถครอบงำความคิด สร้างค่านิยมใหม่ให้เกิดกับสังคม ส่วนใหญ่เห็นว่าการมีลูกมากเป็นสาเหตุให้เกิดความยากจนขึ้นแค้น เช่น คำขวัญเผยแพร่ของรัฐที่ว่า “มีลูกมาก จะยากจน” ตลอดจนค่านิยมว่าการมีลูกมากเป็นภัยขัดขวางต่อการพัฒนาประเทศ

แต่มีข้อสรุปคล้ายกันทั้งในแวดวงนักประชากรศาสตร์เองและนักวิชาการที่เกี่ยวข้องว่า ปัจจุบันสตรีวัยเจริญพันธุ์ที่อยู่กินกับสามีใช้วิธีการคุมกำเนิดถึงร้อยละ 72.2 (สารประชากร, 2548) และแบบแผนการใช้การคุมกำเนิดที่นิยมในแต่ละภูมิภาคก็ไม่ได้แตกต่างกันมากนัก มีเพียงระดับการใช้การคุมกำเนิดที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในทุกภาค (นภาพร, มาลินี และวิพรรณ, 2538: 111) สตรีในชุมชนแออัดในกรุงเทพฯ กับสตรีที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ที่ทั่วไปก็ใช้วิธีการคุมกำเนิดไม่ได้แตกต่างกันมากนัก หลังดำเนินนโยบายวางแผนครอบครัวมาแค่ 10 กว่าปี (ปราโมทย์ และอภิชาติ, 2527)

บทความชิ้นนี้ไม่ได้ชักชวนให้กลับไปสู่ประเด็นปัญหาดังเดิมระหว่างนักประชากรศาสตร์ไทยกับนักวิชาการที่ไม่เห็นด้วยตั้งแต่ต้นกับนโยบายคุมกำเนิด เพราะอย่างไรก็เป็นที่ยอมรับตรงกันแล้วว่าปัจจุบันสตรีวัยเจริญพันธุ์ที่อยู่กินกับสามีใช้วิธีคุมกำเนิดกันแทบจะทุกคน ยกเว้นคนที่ต้องการมีบุตรหลังแต่งงานทันที บทความมุ่งความสนใจไปที่ประเด็นการปรับตัวเชิงวัฒนธรรมของหมู่บ้านชนบทไทย เพื่อรักษาไว้ซึ่งเครือข่ายทางสังคม (social network) ซึ่งเป็นทุนทางสังคม (social capital) ที่สำคัญของหมู่บ้าน ภายหลังวัฒนธรรมข้าวดุลสำคัญที่ยึดโยงและรักษาสายสัมพันธ์อันดีทั้งในระดับบุคคลต่อบุคคล และหมู่บ้านต่อหมู่บ้านได้รับผลกระทบจากนโยบายประชากร หรือภายหลังนโยบายคุมกำเนิดประชากรประสบความสำเร็จอย่างสูง ที่สำคัญแถมมุ่งเชิงวัฒนธรรมที่มักขาดหายไปในการทางประชากรศาสตร์ จะได้รับการพิจารณาผ่านบทความชิ้นนี้

การศึกษาใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพที่เก็บรวบรวมในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นระยะเวลา 6 เดือน ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ 2546 – กรกฎาคม 2546 เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เจาะลึก สังเกตแบบมีส่วนร่วม ทำประวัติชีวิตบุคคล ประวัติชุมชน และ

ผังเครือญาติ ผู้เขียนใช้แนวคิด “การปรับตัว” (*adaptation*) เป็นแนวคิดหลักในการวิเคราะห์แนวคิดการปรับตัวแม้จะถูกพัฒนามาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1960 และอาจมองดูเก่าแก่เมื่อเปรียบเทียบกับแนวคิดทางสังคมวิทยาามานุษยวิทยาปัจจุบัน แต่ผู้เขียนก็เห็นคล้อยตาม Little and Haas (1989: 4) ที่กล่าวว่า “แนวคิดของการปรับตัวมีอำนาจอธิบายได้ระดับหนึ่ง และใช้เพื่อเข้าใจความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนที่ไม่สามารถเข้าใจได้โดยแนวคิดอื่น”

แนวคิด “การปรับตัว” มีพื้นฐานอยู่บนความเชื่อที่ว่า วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำคัญในการปรับตัวของมนุษย์ เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อดำรงความสัมพันธ์กับถิ่นที่อยู่ วัฒนธรรมเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ และมนุษย์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้หากปราศจากวัฒนธรรม พร้อมกันนั้นมนุษย์ก็ได้สร้าง ใช้ และได้รับผลกระทบจากวัฒนธรรมจากการที่วัฒนธรรมเปลี่ยนแปลง และเมื่อวัฒนธรรมของกลุ่มเปลี่ยนไป คนในกลุ่ม จะต้องปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางสังคม และคุณลักษณะทางจิตใจ เพื่อให้เหมาะกับวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ เมื่อใดก็ตามที่มนุษย์นำระบบพลังงาน (*energy*) แบบใหม่ เข้ามาในถิ่นที่อยู่อาศัย โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม ได้แก่ สถาบัน องค์การต่าง ๆ ก็เปลี่ยนไป (Cohen, 1969: 41) อาจกล่าวอย่างชัดเจนได้ว่า วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่มนุษย์สร้างขึ้น และเป็นกลไกที่มนุษย์ใช้เพื่อที่จะปรับตัวให้อยู่รอดได้ในระบบนิเวศหนึ่ง (Foster and Anderson, 1978)

แนวคิด “การปรับตัว” ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเน้นความสมดุลลงตัวจนไม่อาจอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามจริงได้ สนใจเฉพาะเหตุปัจจัยภายในของระบบนิเวศหนึ่ง ๆ ว่าเป็นสาเหตุของความเปลี่ยนแปลง จนละเลยเหตุปัจจัยที่มาจากภายนอก มีการตั้งคำถามว่าการเน้นความสมดุลลงตัวว่าเป็นธรรมชาติของระบบการปรับตัวทางนิเวศวัฒนธรรม หมายถึงการที่ผู้นำและสถาบันทางการเมืองไม่ต้องรับผิดชอบต่อผลพวงอำนาจที่สร้างความไม่เป็นธรรมทางสังคมให้เกิดขึ้นหรือไม่ เพราะอย่างไรเสียมนุษย์จะปรับตัวไปเองเพื่อความอยู่รอด ผู้ที่ไม่เหมาะสมที่จะอยู่รอดก็就会被คัดออกโดยกลไกของการคัดสรรโดยธรรมชาติ (*natural selection*)

ผู้เขียนยืนยันว่า ไม่ได้ใช้แนวคิดการปรับตัวด้วยจุดประสงค์ตามข้อวิพากษ์ข้างต้นตรงข้าม ผู้เขียนต้องการชี้ให้เห็นถึงความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นจากนโยบายประชากรของรัฐในอดีตที่ผ่านมา ซึ่งเน้นการควบคุมและจัดการร่างกายประชากรด้วยเทคโนโลยีการคุมกำเนิดว่า

ก่อให้เกิดความยุ่งยากต่อหมู่บ้านชนบทในปัจจุบันอย่างไร โดยเฉพาะประเด็นการปรับตัวเชิงวัฒนธรรมของหมู่บ้านชนบท เพื่อดำรงรักษาไว้ซึ่งความเป็นชุมชนดั้งเดิมที่ตั้งอยู่บนสายสัมพันธ์เครือญาติทางสังคมที่หลากหลายทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้าน อันเป็นผลพวงจากนโยบายประชากรแห่งชาติที่ประสบความสำเร็จอย่างสูงในการลดอัตราเพิ่มประชากร

วิวัฒนาการของนโยบายประชากรแห่งชาติ

ทฤษฎีประชากรบางทฤษฎีที่เป็นพื้นฐาน

ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 โรเบิร์ต มัลทัส ได้เขียนความเรียงขึ้นชิ้นหนึ่ง ชื่อ “ความเรียงว่าด้วยหลักการทางประชากร” (An Essay on the Principle of Population) วิเคราะห์สถานการณ์ในประเทศอังกฤษ และทำนายว่าภาวะความอดอยากทั่วไปจะเกิดขึ้น คนจะถูกลูกฮือสร้างความปั่นป่วนสั่นคลอนเสถียรภาพของสังคมเยี่ยงเหตุการณ์ปฏิวัติฝรั่งเศสปี ค.ศ.1789 เพราะจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นในอัตราที่รวดเร็วกว่าการเพิ่มขึ้นของทรัพยากรและอาหาร ฉะนั้นต้องมีมาตรการลดอัตราเพิ่มประชากรให้ต่ำลง มัลทัสเสนอให้ใช้วิธีการประวิงการแต่งงาน หรือเลื่อนอายุการแต่งงานออกไป เรียกว่า “การจำกัดโดยธรรมชาติ” (สุนทร และนาริรัตน์, 2511: 28)

ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์การขยายตัวของทุนนิยมและจักรวรรดินิยมในยุโรป และโดยเฉพาะในอังกฤษในระยะเวลาต่อมา ได้พิสูจน์ให้เห็นว่าการวิเคราะห์ของมัลทัสพลาดเป้าไม่ปรากฏเป็นจริง แม้ประชากรในยุโรปจะได้เพิ่มสูงขึ้นในอัตรารวดเร็ว แต่ก็ไม่ได้ทะลุขีดจำกัดการรองรับทางทรัพยากร ปัญหาประชากรล้นเกิน (overpopulation) ที่มัลทัสจุดประกายความคิดจึงไม่ได้รับความสนใจมากนัก หลังปี 1840 ทฤษฎีของเขาจึงเสื่อมสลายกลายฐานะเป็นเพียงประวัติศาสตร์ความคิดที่ไม่ได้แปรสู่การปฏิบัติ (ทวีทอง และกนกศักดิ์, 2524)

ทว่าประมาณร้อยกว่าปีให้หลัง หนังสือ ความเรียงว่าด้วยหลักทางประชากร และทฤษฎีประชากรของมัลทัสได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่อย่างมีพลัง จากนักวิชาการสำนักนีโอมัลทัส (neo-Malthusians) จนมัลทัสได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาทางประชากรศาสตร์ แนวคิดเกี่ยวกับ “ความกดดันของประชากร” และนัยด้านนโยบายการชะลอการเติบโตของจำนวนประชากร

ได้ถูกเผยแพร่ปรุงแต่งเพิ่มเติมและแปรสู่การปฏิบัติในรูปโครงการคุมกำเนิดอย่างจริงจัง ทั้งนี้ โดยการสนับสนุนอย่างเต็มที่ของสหรัฐอเมริกา ผ่านองค์การธนาคารโลก กองเงินทุนสหประชาชาติ เพื่อกิจกรรมทางประชากร สภาประชากร และสหพันธ์วางแผนครอบครัวระหว่างชาติ (International Planned Parenthood Federation) ฯลฯ

เหตุผลส่วนหนึ่งของการสนับสนุนด้านการเงินเนื่องจากสหรัฐอเมริกาเกรงกลัวภัยจาก สัทธิคอมมิวนิสต์ในประเทศด้อยพัฒนา และการอพยพของประชากรจากประเทศโลกที่สามที่จะ หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศ พร้อมไปกับการรื้อฟื้นทฤษฎีนีโอมาลท์ส วิชาการสาขาประชากรศาสตร์ก็ ได้รับการพัฒนาและลงหลักปักฐานอย่างมั่นคงไปพร้อมกัน โดยเฉพาะในสหรัฐอเมริกา (Riley and McCarthy, 2003: 1)

ในประเทศยากจนด้อยพัฒนา สำนักนีโอมาลท์สแสดงปัญหา “ความกดดันทางประชากร” ในรูปความสัมพันธ์กับทรัพยากรทางธรรมชาติอันจำกัด ความไม่ได้ดุลยระหว่างทรัพยากรกับ ขนาดประชากร และปัญหาประชากรที่มีมากเกินไปเป็นตัวถ่วงการพัฒนาประเทศ ทำให้ประเทศ โลกที่สามยากจนไม่พัฒนา เพราะฉะนั้น โดยหลักของเหตุผล การควบคุมขนาดประชากร จึงเป็นยุทธวิธีการพัฒนาเศรษฐกิจที่สำคัญสำหรับประเทศด้อยพัฒนา เพราะการลดจำนวน ประชากรเท่ากับเป็นการประหยัดทรัพยากรเพื่อที่จะนำมาใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจได้มากขึ้น

วิธีหลักในการควบคุมประชากร ก็คือ ลดอัตราการเกิด ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีพื้นฐาน ทางประชากรศาสตร์ คือ “ทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านทางประชากร” (Theory of Demographic Transition) ซึ่งชี้ว่า การเปลี่ยนผ่านทางประชากรจากอัตราตายที่ลดต่ำลงอย่างรวดเร็ว และ อัตราเกิดยังอยู่ในระดับสูง เพื่อไปสู่ขั้นประชากรมีอัตราเกิดต่ำและอัตราตายต่ำนั้น จะเป็นไปได้ ก็โดยอาศัยเทคโนโลยีการคุมกำเนิดและการปรับพฤติกรรมของประชากร (Davis, 1945; Notestein, 1945; ปราโมทย์, 2522)

ทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านทางประชากรเป็นมุมมองหนึ่งในสำนักทฤษฎีการทำให้เป็น สมัยใหม่ (modernization) ซึ่งมีรากฐานมาจากทฤษฎีวิวัฒนาการในศตวรรษที่ 19 ที่เกิดขึ้น ภายหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรม แนวคิดการทำให้เป็นสมัยใหม่นับพลังผลักดันทางสังคมและ

เศรษฐกิจจำเป็นปัจจัยทำให้เกิดการพัฒนา แต่ไม่รวมพลังทางการเมืองและวัฒนธรรม สำนักคิด การทำให้เป็นสมัยใหม่ ซึ่งรวมทั้งทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านทางประชากร กลายเป็นกระบวนทัศน์ หลักการพัฒนาในประเทศโลกที่สาม ที่มีอิทธิพลต่องานวิจัยทางสังคมศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ในแถบเอเชีย แอฟริกา และลาตินอเมริกา จากช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง จนกระทั่งช่วง ปลายทศวรรษ 1960 (Greenhalgh, 1995: 5-6)

คล้ายหลังทศวรรษ 1960 ทฤษฎีประชากร และระเบียบวิธีการศึกษาของนัก ประชากรศาสตร์สำนักนีโอมาลท์ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนัก ทั้งนักวิชาการจากประเทศตะวันตก และนักวิชาการจากประเทศโลกที่สาม Rao วิพากษ์ระเบียบวิธีการศึกษาของสำนักนีโอมาลท์ว่า เปรียบเหมือนการเห็นต้นไม้แต่ไม่เห็นเนื้อไม้ เพราะมุ่งความสนใจไปที่ส่วนหนึ่งส่วนใดของ ภาพใหญ่ ทำให้อธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุผลผิดพลาด และคำอธิบายตั้งอยู่บนสมมติฐาน ความเป็นเหตุผลที่คิดประดิษฐ์ขึ้น (Rao, 1994)

งานศึกษาของ Paul Schultz ได้ข้อค้นพบที่ขัดแย้งจากความเชื่อดั้งเดิมทาง ประชากรศาสตร์ว่าไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติกับโครงสร้างอายุ ของประชากรแต่อย่างใด (Schultz อ้างใน Hodgson, 1988) ตลอดจนสมมติฐานของนัก ประชากรศาสตร์ที่ว่าอัตราเจริญพันธุ์ที่สูงจะมีผลต่ออัตราการออมเงินที่ต่ำ แต่ Kelley (1973) ได้แย้งในงานศึกษาว่าความสัมพันธ์ที่แท้จริงซับซ้อนกว่านั้นมาก Mason (1988) ยืนยันตามข้อ ค้นพบของ Kelley ว่าลูก ไม่เพียงนำการเปลี่ยนแปลงค่าใช้จ่ายระยะสั้นมาสู่พ่อแม่ แต่บ่อยครั้ง ลูก ๆ ถือเป็นรูปแบบการป้องกันความเสี่ยงระยะยาว หรือการสะสมทรัพย์สินอย่างหนึ่งของพ่อแม่

แนวคิดสำคัญของนักประชากรศาสตร์นีโอมาลท์ที่ว่า การที่ปล่อยให้ประชากรเพิ่มขึ้น อย่างรวดเร็วจะส่งผลต่อการบริโภคทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด แต่แนวคิดสำคัญดังกล่าวก็ถูก วิพากษ์ภายหลังว่า มันขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้บริโภคทรัพยากรมากกว่า ความยากจนและความ หิวโหยเป็นปัญหาสังคมก็จริง แต่คนยากจนที่ตกอยู่ในสภาพดังกล่าวเป็นกลุ่มคนที่บริโภค ทรัพยากรน้อยที่สุดในสังคม เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มคนที่มีสถานะทางสังคมที่สูงกว่า ดังนั้น กลุ่มคนยากจนของประเทศด้อยพัฒนาในโลกที่สามที่นิยมมีลูกมากจึงตกเป็นแพะรับบาปจาก นโยบายควบคุมประชากรที่ยึดเย็ดจากประเทศพัฒนา (Rao, 1994)

สมมติฐานความเป็นเหตุผลที่คิดประดิษฐ์ขึ้นของนักประชากรศาสตร์ที่ถูกโต้แย้งอีกประการ คือ การเสนอว่าถ้าลดจำนวนประชากรของโลกลงได้จะลดการบริโภคน้ำมันและทรัพยากรสิ่งแวดล้อม แต่มันก็ไม่ได้เป็นจริง เพราะสหประชาชาติค้นพบตั้งแต่ปี 1975 ว่าเมื่อเปรียบเทียบกันระหว่างประเทศสหรัฐอเมริกาที่มีพลเมืองน้อยกว่ากับประเทศอินเดีย พบว่าสหรัฐอเมริกาใช้ทรัพยากรถ่านหิน 10,999 กิโลกรัมต่อคนต่อปี ส่วนอินเดียใช้แค่ 221 กิโลกรัมต่อคนต่อปี แม้จะมีจำนวนประชากรมากกว่าก็ตาม ดังนั้น การคุมไม่ให้เด็กในสหรัฐอเมริกาเกิด 1 คน เทียบเท่ากับการคุมไม่ให้เด็กเกิดในอินเดีย 50 คน ในการบริโภคทรัพยากรถ่านหิน (Hofsen, 1980 อ้างใน Rao, 1994) อย่างไรก็ตาม ประเทศตะวันตกโดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา ยังเป็นกังวลกับจำนวนประชากรของประเทศโลกที่สามที่เพิ่มมากขึ้นเช่นเดิม

Caldwell (1986) ได้ชี้ให้เห็นข้อจำกัดของแนวคิดเรื่องปัญหาประชากรของสำนักนีโอมาลท์สว่าละเลยปัจจัยโครงสร้างทางสังคมที่หล่อหลอมแรงจูงใจในการมีลูก โดยเฉพาะในสังคมเกษตรกรรม ส่วน Mamdani ได้โต้แย้งระเบียบวิธีวิทยาของนักประชากรศาสตร์และแนวคิดนีโอมาลท์ส โดยได้ศึกษาโครงการศึกษาคานาซึ่งใช้แนวคิดนีโอมาลท์สเป็นแนวคิดหลักในการดำเนินงานวางแผนครอบครัวในประเทศอินเดียว่า เป็นโครงการที่หลอกลวง เพราะทั้ง ๆ ที่ผลการศึกษาจากโครงการคานาตรงข้ามกับความเป็นจริง แต่การศึกษาดังกล่าวก็ได้ข้อสรุปตามที่ได้ตั้งไว้แต่ต้นตามทฤษฎีนีโอมาลท์ส (Mamdani, 1973)

แม้จะมีข้อโต้แย้งมากมายเกี่ยวกับประเด็นด้านญาณวิทยาทางการศึกษาของสาขาประชากรศาสตร์และแนวคิดนีโอมาลท์ส (ดูงานศึกษา Demeny, 1988; Greenhalgh, 1990; McNicoll, 1992; Watkins, 1993; Kertzer, 1995; Furedi, 1997; Riley and McCarthy, 2003) แต่ McNicoll (1992) ก็ให้ความเห็นว่า นักประชากรศาสตร์ก็ไม่ได้ใส่ใจกับปรากฏการณ์นี้แต่อย่างใด Karen Mason นายกสมาคมประชากรแห่งสหรัฐอเมริกา ถึงกลับกล่าวขมขื่นว่า “ประชากรศาสตร์ต้องทนทุกข์ทรมานจากสาเหตุอันเกิดจากความอ่อนแอเปลี่ยนทางวิชาการของศาสตร์ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางประชากรที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์มนุษยชาติ นั่นคือ การลดลงของภาวะเจริญพันธุ์” (Mason, 1997: 446)

อย่างไรก็ตาม เช่นเดียวกับประเทศด้อยพัฒนาอื่น ๆ ทฤษฎีนีโอมาลท์ส ได้เข้าสู่ประเทศไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ผ่านองค์การธนาคารโลกที่เข้ามาสำรวจภาวะเศรษฐกิจในประเทศไทยเมื่อต้นทศวรรษ 2500 และสถาปนาตนเองอย่างมั่นคงด้วยความช่วยเหลือขององค์กรแหล่งเงินทุนระดับชาติ เช่น USAID, Population Council, UNFPA, มูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ และ มูลนิธิฟอร์ด ฯลฯ

นโยบายประชากรแห่งชาติของประเทศไทย

แต่เดิมประเทศไทยมีนโยบายสนับสนุนการเกิดตลอดมา จนกระทั่งในปี พ.ศ.2501 คณะผู้เชี่ยวชาญของธนาคารโลกได้เข้ามาสำรวจภาวะเศรษฐกิจในประเทศไทยร่วมกับเจ้าหน้าที่ของสำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ และรายงานให้คณะรัฐบาลได้ทราบถึงอัตราการเพิ่มของประชากรในประเทศไทยเป็นอัตราการเพิ่มที่สูงมาก อันจะก่อให้เกิดปัญหานานาประการ เช่น การขาดแคลนโรงเรียน การขาดแคลนบริการสาธารณสุข ตลอดจนที่อยู่อาศัย และปัญหาการว่างงาน สำหรับบทที่ว่าด้วยการพัฒนาการสาธารณสุข คณะสำรวจภาวะเศรษฐกิจได้เสนอข้อคิดเห็นในตอนท้ายว่า เห็นว่าควรส่งเสริมให้ประชากรรู้จักวิธีจำกัดขนาดครอบครัว หลังพิจารณารายงานของคณะสำรวจเศรษฐกิจ กระทรวงสาธารณสุขเสนอความคิดเห็นกลับไปยังรัฐบาลว่า ควรมีการศึกษาภาวะการณ์ในเรื่องที่กล่าวก่อนเพื่อเป็นแนวทางการดำเนินนโยบาย (สงัด, 2520: 54-55)

รัฐบาลได้สั่งการให้สภาวิจัยแห่งชาติและสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติร่วมกันพิจารณาเพื่อหาข้อเสนอนี้เพิ่มเติม สภาวิจัยแห่งชาติได้ส่งเรื่องให้คณะกรรมการสาขาวิทยาศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ พิจารณาแล้วมีข้อเสนอเป็นใจความสำคัญว่า ประเทศไทยยังมีเนื้อที่เพียงพอที่จะรับรองประชากรได้อีกมาก ควรปล่อยให้พลเมืองเพิ่มในอัตราสูงต่อไป เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาอุตสาหกรรม เมื่อประชากรเพิ่มขึ้นจนถึงจุดอิ่มตัวแล้ว อัตราเพิ่มก็จะลดลงไปเอง โดยรัฐบาลไม่ต้องส่งเสริมให้ประชาชนคุมกำเนิด อันอาจนำมาซึ่งความเสื่อมศีลธรรม

สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ได้อาศัยเอกสารรายงานของคณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์เป็นบรรทัดฐาน เสนอแนะว่าเหตุผลทางด้านเศรษฐกิจซึ่งคณะผู้ทำการของ

สภาวิจัยแห่งชาติได้ยกมาเป็นการสนับสนุนนั้น ยังไม่มีการศึกษากันมากพอ และควรศึกษาปัญหาประชากรของประเทศไทยในด้านต่าง ๆ ต่อไปอีก คณะรัฐมนตรีพิจารณาความเห็นของคณะกรรมการทั้งสองสภาฯ แล้วมีมติเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม 2504 ว่า การคุมกำเนิดให้เป็นไปโดยความสมัครใจของประชาชน (สงัด, 2520: 56)

ระหว่าง ปี 2505 สภาประชากร และองค์การร่วมมือระหว่างประเทศของรัฐบาลสวีเดน เริ่มสนใจส่งผู้แทนเข้ามาค้นคว้าข้อเท็จจริงเรื่องประชากรของประเทศ และแจ้งว่ายินดีให้ความช่วยเหลือทำการวิจัยเรื่องประชากรและอนามัยครอบครัวถ้ารัฐบาลจะขอร้อง และในปี 2506 ด้วยความช่วยเหลือด้านการเงินและผู้เชี่ยวชาญจากสภาประชากร สภาวิจัยแห่งชาติได้จัดให้มีการประชุมสัมมนาทางวิชาการ เรื่องประชากรของประเทศไทยขึ้นเป็นครั้งแรก (สงัด, 2520: 58)

บทความส่วนใหญ่ในที่ประชุมได้นำเสนอปัญหาด้านต่าง ๆ ของประเทศที่เกิดจากการเพิ่มขึ้นของประชากร เช่น ปัญหาด้านสาธารณสุขที่เกรงกันว่าหากประชากรยังเพิ่มขึ้นในอัตราเท่าเดิมบริการทางการแพทย์จะไม่เพียงพอกับจำนวนประชากร และนำมาซึ่งปัญหาโรคภัยไข้เจ็บจากบริการที่ไม่ทั่วถึง (ฝน, เปี่ยม และมะลิ, 2506) ปัญหาด้านปริมาณอาหารที่อาจไม่เพียงพอกับการบริโภคของประชากร (ธวัชชัย, ไพฑูรย์ และจำนงค์, 2506) ปัญหาด้านการศึกษาที่จะขาดแคลนครู และจำนวนโรงเรียนที่ไม่สามารถรองรับได้กับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นในอนาคต (ก่อ และระบิล, 2506)

การประชุมครั้งนี้ มีเพียงบทความของ ทวี แรงขำ ที่เสนอว่าประชากรจะไม่เพิ่มจำนวนตามสูตรเรขาคณิตเสมอไป และประชากรของแต่ละประเทศมีความโน้มเอียงที่จะเพิ่มขึ้นในลักษณะ logistic curve คือ ในระยะเริ่มแรกจะมีอัตราการเพิ่มสูงมาก แต่เมื่อถึงจุด ๆ หนึ่งอัตราเพิ่มจะค่อย ๆ ลดลงจนถึงระดับที่คงตัวและไม่มีการเพิ่มอีกเลย แม้ปล่อยให้การเพิ่มของประชากรเป็นไปตามธรรมชาติก็ย่อมจะถึงจุดเปลี่ยนแปลงอัตราเพิ่มในทางลดจำนวนเพิ่มลงเอง และท้ายสุดก็จะถึงจุดอิ่มตัวในอนาคต (ทวี, 2506: 344) แต่เจ้าหน้าที่วิชาการของสำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ เสนอบทความอีกชิ้นได้แย้งว่า การเชื่อกฎนี้เช่นนั้นไม่เหมาะสมกับภาวะของประเทศในระยะที่กำลังเริ่มพัฒนาการเศรษฐกิจ นอกจากนี้การปรับตัวเองโดยธรรมชาติ

จะใช้เวลานานเกินสมควรระหว่างนั้นอาจมีปัญหารุนแรงในด้านเศรษฐกิจได้ (อานวย, 2506: 352-353)

หลังการประชุมครั้งที่ 1 ยังไม่ได้ข้อสรุปชัดเจนว่าประเทศไทยควรดำเนินนโยบายประชากรที่แน่ชัดอย่างไร จนปี 2507 ผู้เชี่ยวชาญของสภาประชากรร่วมกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยทำการสำรวจท้องที่ เพื่อใช้เป็นเขตวิจัยภาคสนามเกี่ยวกับโครงการทดลองการวางแผนครอบครัว ในที่สุดได้เลือกพื้นที่อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี เป็นพื้นที่ทดลองโครงการวิจัยอนามัยครอบครัว (สงัด, 2520: 61) โครงการวิจัยการอนามัยครอบครัวนี้เป็นที่รู้จักกันทั่วไปในนามของ “โครงการโพธาราม” ซึ่งดำเนินการในช่วง ปี 2507-2512 วัตถุประสงค์สำคัญเพื่อศึกษาเกี่ยวกับความรู้ ทักษะและการยอมรับปฏิบัติการวางแผนครอบครัวของประชากรในชนบท โครงการนี้ได้รับการสนับสนุนด้านการเงินและผู้เชี่ยวชาญจากสภาประชากร (นิพนธ์, 2539: 6)

สภาวิจัยแห่งชาติ ได้จัดการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่องประชากรของประเทศไทย ขึ้นอีก 2 ครั้ง คือในปี 2508 และ 2511 โดยการสนับสนุนค่าใช้จ่ายและส่งผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศ เข้าร่วมประชุมจากสภาประชากร สำหรับการประชุมครั้งที่ 2¹ ได้ข้อสรุปและข้อเสนอแนะว่าการเพิ่มประชากรอย่างรวดเร็วนี้มีผลกระทบกระเทือนต่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ทำให้ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้ เห็นควรเริ่มลดอัตราการเพิ่มของประชากร เพราะปัจจุบันในด้านการศึกษา การสาธารณสุข ตลอดจนการเศรษฐกิจและสังคม อุปกรณ์และบริการต่าง ๆ มีไม่เพียงพอกับความต้องการ ซึ่งถ้าไม่ลดอัตราเพิ่มประชากรแล้ว ประเทศจะอยู่ในสถานการณ์ที่ลำบากยิ่งขึ้นในอนาคต (บัณฑิต, 2508: 5) ท่าทีของรัฐบาลต่อข้อเสนอแนะของที่ประชุมยังคงยืนยันการให้การคุมกำเนิดให้เป็นไปโดยความสมัครใจของประชาชน

การประชุมครั้งที่ 3² มติที่ประชุมเป็นเอกฉันท์มีข้อเสนอในทิศทางเดิม คือ เห็นควรมีการลดอัตราเพิ่มประชากรของประเทศ และได้เพิ่มประเด็นเรื่องภัยคุกคามความมั่นคงจากลัทธิคอมมิวนิสต์ กล่าวคือ การเพิ่มประชากรอาจก่อให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงของประเทศ เพราะเยาวชนที่ด้อยการศึกษาอาจหลงเชื่อคำโฆษณาของฝ่ายตรงข้ามได้ง่าย และรัฐบาลควรกำหนดนโยบายที่แน่นอนเกี่ยวกับการชะลออัตราเพิ่มประชากรเสียตั้งแต่บัดนี้ เพื่อ

จัดอุปสรรคในการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนขจัดปัจจัยที่อาจกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงของประเทศอีกด้วย (เนตร, 2508: 1)

ช่วงระหว่างนี้ นอกจากความเคลื่อนไหวทางวิชาการที่เริ่มมีมติเป็นเอกฉันท์เอนเอียงไปในทางให้รัฐบาลกำหนดนโยบายประชากรเพื่อควบคุมอัตราเพิ่มประชากรให้แน่ชัด และมีการทยอยส่งข้าราชการไปศึกษาอบรมด้านประชากรด้วยเงินสนับสนุนจากองค์การต่างประเทศแล้ว ในส่วนของกระแสสังคมนักวิชาการหรือผู้บริหารประเทศที่เห็นด้วยกับการควบคุมจำนวนประชากรก็ได้แสดงความคิดเห็นของตนต่อสาธารณะอยู่เป็นระยะ ที่สำคัญเห็นจะเป็นในคราวประชุมอบรมของศูนย์วิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับศูนย์ประชากร มหาวิทยาลัยนอร์ทแคโรไลนา และองค์การอื่น เรื่อง “การสื่อสารการอนามัยครอบครัว” ศาสตราจารย์ ม.ล.เกษต สนิทวงศ์ เลขาธิการสภาการศึกษาไทยขณะนั้น ได้กล่าวในที่ประชุมโดยยกพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในงานพระราชอุทยานสราญรมย์ เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ปี 2511 ใจความว่า

“ขออย่าให้พวกเราละเลยทอดทิ้งประชาชนที่ยังด้อยในความเป็นอยู่ทั้งทาง
ด้านเศรษฐกิจและด้านสังคม ซึ่งกำลังประสบความทุกข์ยากเนื่องจาก
ความขาดแคลนในชีวิตประจำวันของเขาเป็นอันมาก ขอให้พวกเราจง
ช่วยกันอนุเคราะห์บุคคลเหล่านี้ด้วย”

ม.ล.เกษต สนิทวงศ์ ได้เสนอความคิดเห็นของตนเกี่ยวกับพระราชดำรัสตอนนี้อย่าง
ทำให้เขาแน่ใจว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหมายความว่า การวางแผนครอบครัวไว้ด้วย...
ทรงมีพระราชปรารภเป็นอันดับแรกที่จะทรงเห็นผลกนิกรของพระองค์มีอนามัยและความ
เป็นอยู่ด้วยดี และช่วยปิดปากและขจัดคำเล่าลือที่ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงเห็น
ด้วยกับการวางแผนครอบครัว (สัจ, 2520: 67) ตลอดจนมีการเผยแพร่พระราชดำรัสของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในงานฉลองการสถาปนาสโมสรมหาศาลแห่งประเทศไทยครบ 10 ปี
เมื่อวันที่ 5 มกราคม 2512 ที่ทรงแสดงความห่วงใยถึงปัญหาการศึกษาของชาติที่จะมีขึ้นใน
อนาคต เนื่องจากประชากรเพิ่มขึ้นทุกวัน ทรงรับสั่งว่า ครู นักเรียน โรงเรียนไม่สมดุลกัน
การแก้ปัญหาด้วยการขยายการศึกษาไม่ทันกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งน่าวิตก
มากในอนาคต (สัจ, 2520: 76)

บทสัมภาษณ์หรือข่าวคราวทางหน้าหนังสือพิมพ์ในช่วงเวลานี้ ได้มาจากการนำเสนอภาพอันน่ากลัวที่เกิดจากปัญหาการเพิ่มประชากรที่ส่งผลกระทบต่อการพัฒนาของประเทศด้านต่าง ๆ ออกสู่สาธารณชน พร้อมกับเร่งรัดให้รัฐบาลประกาศนโยบายประชากร ข้อเสนอของนักวิชาการและผู้บริหารประเทศมีทั้งความคิดเห็นส่วนตัวและการอ้างข้อมูลรายงานปัญหาประชากรจากองค์กรต่างประเทศและผลจากการที่ได้ไปร่วมประชุมยังต่างประเทศ

จนในที่สุด เมื่อทิศทางข้อเสนอแนะทางวิชาการเทน้ำหนักไปในทางให้มีการดำเนินนโยบายประชากรที่แน่ชัด ประกอบกับการสร้างภาพความน่ากลัวของปัญหาการเพิ่มประชากรสู่การรับรู้ของสังคมที่แพร่หลาย ที่สำคัญสถาบันหลักทางสังคมต่างเห็นคล้อยตามต่อปัญหาการเพิ่มประชากรที่นำเสนอโดยรัฐ ในวันที่ 17 มีนาคม 2513 คณะรัฐมนตรีจึงลงมติเห็นชอบกำหนดนโยบายประชากรของประเทศ ความเป็น

*รัฐบาลไทยมีนโยบายที่จะสนับสนุนการวางแผนครอบครัวด้วยระบบ
สมัครใจเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว เกี่ยวกับอัตราเพิ่มของประชากรที่สูงมาก
ซึ่งจะเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ*

หลังประกาศนโยบายประชากรแห่งชาติ “โครงการอนามัยครอบครัว” ของกระทรวงสาธารณสุขได้ยกฐานะเป็น “โครงการวางแผนครอบครัวแห่งชาติ” ทันที นอกจากจะมีขอบเขตการบริหารงานที่กว้างขวางแล้ว ยังมีจุดประสงค์ของการดำเนินงานแตกต่างกันด้วย โดยโครงการแรกมุ่งเน้นการส่งเสริมสุขภาพอนามัยประชากร แต่โครงการวางแผนครอบครัวแห่งชาติมีเป้าหมายในการลดอัตราเพิ่มของประชากรอย่างชัดเจน (เตียง, 2539: 46) เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้รัฐบาลจะบอกว่าการคุมกำเนิดให้เป็นไปโดยสมัครใจ แต่ในทางปฏิบัติกระทรวงสาธารณสุขกลับตั้งเป้าหมายไว้ชัดเจนมากที่จะลดอัตราเพิ่มของประชากรจาก 3.3 ต่อประชากรพันคนในปี 2513 เหลือ 2.5 ต่อประชากรพันคนในปี 2519 เหลือ 2.1 ในปี 2524 เหลือ 1.6 ในปี 2529 และเหลือ 1.1 ในปี 2539

ความเอนเอียงของรัฐบาลในการเลือกใช้ถ้อยคำว่าการคุมกำเนิดให้เป็นไปโดยสมัครใจ ทั้งที่แนวทางการดำเนินงานแตกต่างจากที่ได้ประกาศไว้ ได้ช่วยเบี่ยงเบนประเด็นความสนใจของคนในสังคมที่กังวลเกี่ยวกับนโยบายนี้ และช่วยลดกระแสคัดค้านจากนักวิชาการฝ่ายที่

ไม่เห็นด้วยกับนโยบาย ซึ่งอีกแง่มุมหนึ่งเท่ากับเปิดโอกาสให้นักวิชาการฝ่ายที่ยืนอยู่ข้างเดียวกับรัฐบาลและเห็นชอบกับนโยบายตั้งแต่ต้นสามารถผลิตผลงานวิชาการออกมาสถาปนาอำนาจสนับสนุนความชอบธรรมให้กับรัฐบาลในการดำเนินนโยบายประชากรแห่งชาติ ด้วยงบประมาณสนับสนุนทั้งตัวเงินและผู้เชี่ยวชาญจากองค์กรต่างประเทศ

หัวข้อต่อไปจะแสดงให้เห็นมิติสังคมวัฒนธรรมของหมู่บ้านชนบทไทยแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานให้เห็นบริบทว่านโยบายประชากรแห่งชาติที่เน้นการคุมกำเนิดเพื่อลดอัตราเพิ่มประชากร ซึ่งต่อมาประสบความสำเร็จอย่างสูงตามเป้าหมายที่วางไว้นั้น ส่งผลต่อการปรับตัวเชิงวัฒนธรรมของหมู่บ้านชนบทไทยอย่างไร

วัฒนธรรมชนบทและการคุมกำเนิด

หมู่บ้านโคกพัฒนาห่างจากตัวจังหวัดขึ้นมาทางทิศเหนือประมาณ 30 กิโลเมตร มีเส้นทางเข้าสู่หมู่บ้านได้หลายเส้นทางส่วนใหญ่เป็นถนนลาดยาง และถนนลูกรังช่วงสั้น ๆ ลัดเลาะตามหมู่บ้านต่าง ๆ เป็นระยะ ทำให้การคมนาคมในช่วงหน้าฝนบางครั้งเป็นไปด้วยความยากลำบากเพราะถนนลูกรังอาจโดนน้ำฝนชะขาด

หมู่บ้านถูกโอบล้อมด้วยพื้นที่สีทึบ ภายในหมู่บ้านมีแนวก่อไฟที่คนโบราณปลูกไว้เป็นแนวกันลมล้อมรอบ ชาวบ้านหลายครัวเรือนทำเกษตรอินทรีย์ทำให้จำเป็นต้องอาศัยมูลสัตว์ในขั้นตอนการผลิต ดังนั้นแม้ชาวบ้านจะมีรถไถนาแต่ยังนิยมเลี้ยงวัวควาย เพราะต้องการปุ๋ยคอกจากมูลสัตว์ ลักษณะตัวบ้าน 2 ชั้นตามสมัยนิยม ทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องทำคอกสัตว์แยกออกไปต่างหากจากตัวบ้าน ไม่ได้เลี้ยงไว้ได้ถนัดบ้านเหมือนในอดีต หลังพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสร็จชาวบ้านจะด้อนวัวควายออกไปปล่อยเลี้ยงตามทุ่งนา แล้วกลับมาทำกิจวัตรภายในหมู่บ้าน พอถึงตอนบ่ายแดดร้อนค่อยออกไปด้อนเข้าร่มไม้ ให้น้ำให้กิน ตกช่วงเย็นค่อยออกไปด้อนกลับคอกอีกที แบบแผนการเลี้ยงสัตว์วิธีดั้งเดิม ทำให้ครัวเรือนที่เลี้ยงวัวควาย ไม่สามารถปลีกตัวไปทำธุระไกลจากหมู่บ้านได้มากนัก

หมู่บ้านมีประชากรทั้งหมด 543 คน แยกเป็นประชากรชาย 269 คน หญิง 274 คน มีครัวเรือนที่ขึ้นทะเบียนบ้านเลขที่จำนวน 108 หลังคาเรือน แต่อาศัยอยู่จริงเพียง 89 หลังคาเรือนที่เหลืออีก 19 หลังคาเรือน เจ้าของบ้านอพยพไปทำงานต่างถิ่น และมีเพียง 2 หลังคาเรือนเท่านั้นที่บางปีกลับมาเยี่ยมบ้านในช่วงเทศกาล ส่วนหลังคาเรือนที่เหลือชาวบ้านไม่แน่ใจว่าจะกลับมาอยู่ที่หมู่บ้านตามเดิมอีกหรือไม่

ชาวบ้านประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก มีข้าราชการเพียง 7 คน การวัดฐานะทางเศรษฐกิจด้วยการแบ่งฐานะคนตามการถือครองที่ดิน คือ คนรวยมีที่ดินมาก และคนจนไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อย ไม่ได้เป็นเกณฑ์สำคัญการวัดฐานะความมั่งคั่งหรือรายได้หลักของแต่ละครัวเรือนเหมือนที่ผ่านมา เนื่องจากชาวบ้านไม่ได้พึ่งพารายได้จากภาคเกษตรกรรมเพียงอย่างเดียวเป็นหลักอีกต่อไป หากรายได้หลักของครัวเรือนมาจากการที่มีสมาชิกออกไปทำงานต่างถิ่นแล้วส่งเงินกลับมายังครัวเรือน หรือจากการที่ชาวบ้านออกไปทำงานรับจ้างประเภทต่าง ๆ ในลักษณะเข้าไปเียนกลับ

หมู่บ้านไม่มีรายละเอียดปีที่ก่อตั้งแน่ชัด คนเฒ่าคนแก่เล่าว่า หมู่บ้านน่าจะมียาอายุไม่ต่ำกว่า 100 ปี บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านในอดีตเป็นที่นาของชาวบ้านจากหมู่บ้านนาเรื่องที่ตั้งอยู่ห่างออกไป 5 กิโลเมตร ชาวบ้านนาเรื่องจะเดินทางมาที่นาแต่เช้าด้วยช้างเพราะระยะทางไกลและทุรกันดาร พอตะวันตกล้อยก็ต้องรีบกลับบ้านเพราะตลอดเส้นทางเต็มไปด้วยสัตว์ป่า ความยากลำบากในการเดินทางทำให้ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งชักชวนกันอพยพครอบครัวออกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ที่นาของตน การมาอยู่ครั้งแรกอยู่ได้ไม่นานเพราะมีคนตายติดต่อกันหลายคน ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นฝีมือของผีสงนางไม้ เกิดความกลัวจึงพากันอพยพกลับไปบ้านนาเรื่องตามเดิม โดยได้สร้างฉางข้าวไว้เพื่อเก็บข้าวหลังฤดูเพาะปลูกบริเวณเนินดินทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านติดกับโรงเรียนในปัจจุบัน ในอดีตจึงมีคนเรียกหมู่บ้านว่า “โคกบ้านเล่า” (คำว่า เล่า เป็นภาษาอีสาน หมายถึง ยุ่งช้า หรือฉางข้าวในภาษากลาง)

ก่อนการเปิดรับอิทธิพลการปกครองจากศูนย์กลางอำนาจ คือ กรุงเทพฯ (ก่อนปี พ.ศ.2490) หมู่บ้านปกครองด้วย “ฮีดและคอง” ฮีด ก็คือจารีตที่ถือปฏิบัติเป็นเกณฑ์ว่าในรอบปี

หนึ่ง ๆ นั้น แต่ละเดือนชาวบ้านจะต้องประกอบกิจกรรมงานบุญอะไรร่วมกันบ้าง โดยฮีตหรืองานบุญของชาวบ้านจะผูกโยงกับรอบการทำงานหรือพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวอีกที

หมู่บ้านยังปกครองตามระบอบที่ตกลงกันเอง มีอำนาจการตัดสินใจในหมู่บ้านโดยชาวบ้านกลุ่มบ้านเดียวกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” เป็นกลุ่มคนที่มีสายเครือญาติเดียวกันและตัดสินใจอพยพโยกย้ายครัวเรือนมาอยู่พร้อมกัน คุ้มบ้านทิศตะวันตกอพยพมาจากบ้านท่าเว้งใช้นามสกุลร่วมกันว่า “มันหมาย” ส่วนคุ้มบ้านทิศตะวันออกอพยพจากบ้านนาเรืองใช้นามสกุล “บุญมาก” แบบแผนการแต่งงานที่เปลี่ยนไปทำให้นามสกุลคละกันมากขึ้น

ระบบคุณค่า ความเชื่อ ผสมกลมกลืนระหว่างอิทธิพลของศาสนาพุทธ พราหมณ์ และผี โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ คือ “ผีปู่ตา” มีอิทธิพลต่อความเชื่อของชาวบ้านอย่างมาก มีป่าปู่ตาที่ตั้งศาลปู่ตายุ้งทางด้านเหนือหมู่บ้านติดกับโรงเรียน ซึ่งถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านมีพิธีเลี้ยงผีปู่ตา หรือ “บุญเบิกบ้าน” แสดงความเคารพต่อผีบรรพบุรุษในเดือนสามของทุกปี และเป็นบรรทัดฐานร่วมกันว่าจะไม่มีชาวบ้านคนใดลงทำนาก่อนทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตา หรือหากมีเหตุจำเป็นก็ต้องทำพิธีขออนุญาตจากผีปู่ตาเป็นกรณีไป

ในอดีต (ก่อนปี 2490) ระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านเป็นแบบเลี้ยงตัวเอง (self-sufficient) อาชีพหลักของชาวบ้านคือการทำนา เสร็จหน้านาไม่มีการอพยพค้าแรงงาน นอกจากปลูกข้าวแล้ว ชาวบ้านยังมีวิถีชีวิตคล้ายคลึงกัน พอทำนาเสร็จก็เลี้ยงวัว เลี้ยงควาย ปลูกพืชผักบริเวณเลาะฝั่งโขงซึ่งเป็นลำน้ำไหลเลียบหมู่บ้านทางทิศเหนือ

การอพยพย้ายถิ่นออกไปทำงานนอกฤดูทำนาอย่างจริง ๆ จัง ๆ เกิดขึ้นราวต้นทศวรรษ 2500 ชาวบ้านกลุ่มแรกที่อพยพคือกลุ่มผู้หญิงวัยรุ่นที่ไปทำงานเป็นคนใช้ตามบ้านที่กรุงเทพฯ ก่อนที่ผู้ชายในหมู่บ้านจะอพยพตามไปทำงานเป็นกรรมกรที่ทำเรือคลองเตย กลุ่มเด็กวัยรุ่นหญิงชายที่ไปทำงานที่กรุงเทพฯ นับว่ามีส่วนสำคัญต่อการชักนำค่านิยมทางสังคมสมัยใหม่เข้าสู่หมู่บ้านเวลาที่พวกเขากลับมาเยี่ยมบ้าน หรือถึงช่วงฤดูทำนา นอกจากนั้นราวปี 2510 การตัดถนนลูกรังเข้าสู่หมู่บ้านก็กลายเป็นเส้นทางชักนำวัฒนธรรมใหม่ ๆ เข้าสู่หมู่บ้านอีกเส้นทางหนึ่ง จนถึงปัจจุบันที่ลูกหลานวัยแรงงานที่มีการศึกษาสูงขึ้นและมีจำนวนน้อยกว่าแต่ก่อน

พากันอพยพออกไปค้าแรงงานยังต่างถิ่นหลังจบการศึกษา แตกต่างกันไปเพียงแต่ว่า คนหนุ่มสาวรุ่นปัจจุบันน้อยคนที่จะกลับมาอยู่หมู่บ้านอีกเมื่อถึงฤดูทำนา หรือหากจะกลับมาก็เฉพาะช่วงงานบุญสำคัญ ๆ ของหมู่บ้าน ส่งผลให้ชาวบ้านเลือกจัดงานบุญที่สำคัญ ๆ ที่ลูกหลานมีโอกาสกลับมาร่วมงานเท่านั้น เช่น สงกรานต์ งานขึ้นปีใหม่ ส่วนบุญบั้งไฟและงานบุญผะเหวด งานบุญสำคัญในอีสานสองไม่ได้รับการจัดมา 6 ปีแล้ว

หมู่บ้านโคกพัฒนาเป็นสังคมเกษตรกรรม ชาวจึงมีความสำคัญต่อวัฒนธรรมหมู่บ้านอย่างมาก ถึงขนาดว่าทุกขั้นตอนการทำนาจะมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวตลอดช่วงฤดูทำนา เพื่อแสดงความเคารพต่อแม่โพสพ หรือเทพธิดาประจำข้าว เพื่อเป็นหลักให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณธัญญาหาร และเพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของหมู่บ้าน พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาจึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบคุณค่าที่ชาวบ้านถือปฏิบัติ

พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวจะจัดขึ้นตลอดช่วงฤดูทำนา แต่ปัจจุบันชาวบ้านจะเลือกประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวเฉพาะพิธีกรรมที่สำคัญ ๆ และไม่ได้จัดขึ้นทุกรอบเดือนเหมือนในอดีต แม้หมู่บ้านไม่ได้เป็นเจ้าภาพจัดงานบุญ แต่ถ้ามีโอกาสชาวบ้านโดยเฉพาะคนเฒ่าคนแก่ก็จะเดินทางไปร่วมงานบุญที่หมู่บ้านใกล้เคียงจัดขึ้น

สุรียา สมุทคุปดี, พัฒนา กิตติอาษา และนันทิยา พุททะ อธิบายเหตุผลว่าทำไมพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวยังคงมีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับความคิดและโลกทัศน์แบบชาวบ้านว่า ประเพณีงานบุญของอีสาน เช่น บุญผะเหวด บุญบั้งไฟ บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก ทำหน้าที่ในการกระชับความสัมพันธ์ทางสังคม ช่วยสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ และช่วยให้ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีเหล่านั้นมีความเข้าใจอันดีต่อกัน หรืออาจตีความได้ว่างานบุญท้องถิ่นที่จัดขึ้นช่วยกระชับโครงสร้างทางสังคมให้มั่นคง และมีความหมายยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะโครงสร้างทางสังคมก็คือ เครือข่ายความสัมพันธ์ของปัจเจกบุคคลแต่ละคนนั่นเอง ไม่เพียงเท่านั้น เนื่องจากชาวอีสานส่วนใหญ่เป็นชาวนา พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Rite) ที่จัดขึ้นยังช่วยลดและคลายความวิตกกังวลกับสภาพที่ต้องเผชิญความไม่แน่นอนดินฟ้าอากาศ สร้างความเชื่อมั่นเชิงสัญลักษณ์ในการทำนาให้กับชาวนาอีสานว่าน้ำฝนและความอุดมสมบูรณ์อื่น ๆ

จากธรรมชาติจะเอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าวแต่ละปี (สุริยา, พัฒนา และนันทิยา, 2534ก: 30; 2534ข: 55)

แม้ปัจจุบันมีเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการทำนา แต่ด้วยฐานะทางเศรษฐกิจ ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่สามารถซื้อเทคโนโลยีเหล่านั้นมาช่วยในขั้นตอนการผลิต ไม่ว่าจะเป็นรถไถนา รถสีข้าว แรงงานจากสมาชิกครอบครัวจึงยังคงมีความจำเป็นต่อการผลิต และสมาชิกเหล่านี้ต้องมีทั้งเพศและวัยต่าง ๆ กันเพื่อทำหน้าที่ในขั้นตอนต่าง ๆ ของการผลิต มีการแบ่งบทบาทหน้าที่กันอย่างชัดเจนในขั้นตอนการทำนา

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันนโยบายคูปองกำเนิดที่ประสบผลสำเร็จอย่างสูงตามเป้าหมายมีส่วนในการลดประชากรวัยแรงงานของหมู่บ้าน และส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าว หรือทุนวัฒนธรรมดั้งเดิมของหมู่บ้าน ดังรายละเอียดที่จะนำเสนอต่อไป

การคูปองกำเนิด อุตสาหกรรมยาข้ามชาติ และการครอบงำร่างกายผู้หญิง

ภายหลังประกาศนโยบายประชากรแห่งชาติ เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2513 รัฐบาลไทยได้ดำเนินการทุกรูปแบบเพื่อลดอัตราเพิ่มประชากรโดยการสร้างแรงจูงใจหลากหลายให้หญิงวัยเจริญพันธุ์ที่อยู่กินกับสามีเลือกใช้วิธีการคุมกำเนิด เช่น มีประเภทของชนิดวิธีคุมกำเนิดให้เลือกหลากหลาย อนุญาตให้ฝังตัวชั่วคราวได้ (เริ่มในปี 2514) และพยาบาลทำการใส่ห่วงอนามัยได้โดยไม่ต้องอยู่ในความควบคุมโดยตรงของแพทย์ (เริ่มปี 2515) (กรมอนามัย, 2546: 19-21) รวมทั้งการสร้างแรงจูงใจด้วยการจ่ายเงินเพื่อให้เกิดการยอมรับและใช้วิธีคุมกำเนิด (โครงการวางแผนครอบครัว, 2520: 85) ความช่วยเหลือส่วนใหญ่ในการดำเนินงานวางแผนครอบครัวมาจากต่างประเทศ เช่น UNFPA และUSAID โดยได้รับเงินงบประมาณจากรัฐบาลเพียงปีละ 40 ล้านบาท และในระหว่างปี พ.ศ.2521-2523 รัฐบาลไทยกู้เงินจากธนาคารโลกโดยไม่เสียดอกเบี้ยจำนวน 68.6 ล้านดอลลาร์ เพื่อขยายงานวางแผนครอบครัวและงานสาธารณสุขทั่ว ๆ ไป โดยมีเป้าหมายที่จะช่วยโครงการวางแผนครอบครัวสัมฤทธิ์ผลในการลดอัตราการเพิ่มประชากร (ไพโรจน์, 2521)

สุนทร สุวิปกิจ ตั้งข้อสังเกตว่า การที่นโยบายประชากรมุ่งเน้นงานด้านการลดอัตรา
การเพิ่มประชากร ทำให้ผู้หญิงทั่วประเทศต้องเป็นเหยื่อของเทคโนโลยีการคุมกำเนิดแบบต่าง ๆ
โดยบางครั้งยังไม่ทราบผลข้างเคียงของเทคโนโลยีเหล่านี้ก็มี (สุนทร, 2522: 72) ตัวอย่างเช่น
ประเทศไทยได้นำยาฉีดคุมกำเนิดมาใช้กับผู้หญิงไทย ทั้ง ๆ ที่มีการทดลองในผู้หญิงไทยพบว่า
อัตราการตั้งครรภ์ขณะใช้ยาสูงถึงร้อยละ 14.8 และสรุปว่าไม่ควรใช้ในขณะตั้งครรภ์เพราะอาจ
เกิดอันตรายกับทารกในครรภ์ (“ปริศนา”, 2526: 30)

หญิงวัยเจริญพันธุ์ของประเทศไทยถูกคุกคามจากเทคโนโลยีการคุมกำเนิดอยู่หลาย
ปีกว่าที่องค์การอนามัยโลกจะได้ตั้งคณะทำงานขึ้นในปี 2515 เพื่อศึกษาวิจัยถึงข้อบกพร่องต่าง ๆ
ของกรรมวิธีนวดหรือเครื่องมือป้องกันการตั้งครรภ์เข้าสู่ร่างกาย แต่ก็ไม่ได้เป็นไปเพื่อรักษา
สุขภาพผู้หญิง หากเพื่อหาแนวทางปรับปรุงวิธีคุมกำเนิดให้ได้รับการยอมรับจากผู้ให้บริการเพิ่ม
มากขึ้น (สุนทร, 2522: 72)

ร่างกายของผู้หญิงก็ตกเป็นเบี้ยล่างของการลักลอบทดลองประสิทธิภาพยาคุมกำเนิด
ประเภทต่าง ๆ อยู่เสมอ มีรายงานวาระหว่างปี พ.ศ.2520-2522 มีการทดลองใช้ยาฉีด
Noristerat กับผู้หญิงที่มารับบริการคุมกำเนิดที่โรงพยาบาลรัฐแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ จำนวน 61 คน
และที่ศูนย์อนามัยแม่และเด็ก จังหวัดขอนแก่น จำนวน 63 คน โดยบริษัท เซอริง เอจี (กรุงเทพ)
จำกัด ให้การสนับสนุนค่าใช้จ่ายจำนวน 2 แสนบาท ผู้หญิงที่ถูกทดลองจะทราบเพียงว่าจะ
ได้รับการฉีดยาคุมกำเนิดฟรี เป็นเวลา 2 ปี และจะได้รับค่าตอบแทนการเจาะเลือดตรวจครั้งละ
150 บาท โดยบอกว่าเป็นค่ารถ ผลการทดลองพบว่า มีอาการขาดประจำเดือนร้อยละ 11 มี
เลือดออกมาร้อยละ 25 มีอัตราการตั้งครรภ์ร้อยละ 5.5 และยังพบว่า มีผลต่อการทำงานของ
ตับในการเผาผลาญคาร์โบไฮเดรตผิดปกติไป และแพทย์ได้แก้ปัญหาการตั้งครรภ์โดยการทำแท้ง
 (“ปริศนา”, 2526: 35) จนกล่าวได้ว่า ผู้หญิงในประเทศด้อยพัฒนาตกเป็นเป้าหมายร่วมกันระหว่าง
งานวางแผนครอบครัวกับอุตสาหกรรมยา กล่าวคือ เป็นตัวทดลองเพื่อพัฒนาเทคโนโลยีให้กับ
อุตสาหกรรมยาใหม่ ๆ โดยมหาชนมีส่วนรับรู้้น้อยมาก (กลุ่มศึกษาปัญหาฯ, มปป.: 115)

นอกจากวิธีการสร้างแรงจูงใจอันหลากหลายเพื่อให้หญิงวัยเจริญพันธุ์เลือกใช้วิธีการ
คุมกำเนิดชนิดใดชนิดหนึ่ง รัฐบาลไทยขณะนั้นได้สร้างการครอบงำทางความคิดต่อนโยบาย

คุมกำเนิดผ่านงานด้านเผยแพร่และประชาสัมพันธ์โดยการมุ่งผลิตและกระจายสื่อทัศนูปกรณ์ต่าง ๆ เพื่อกระตุ้นประชาชนให้มารับบริการวางแผนครอบครัวผ่านสื่อมวลชน เช่น จัดรายการวิทยุ ผลิตเทปสำหรับโทรทัศน์ สไลด์สำหรับภาพยนตร์ วารสาร เอกสารสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ และจัดรถหน่วยเคลื่อนที่ซึ่งมีอุปกรณ์ครบชุด ออกไปทำการเผยแพร่ พร้อมทั้งสนับสนุนการอบรมเจ้าหน้าที่ระดับบริการให้มีความรู้ด้านการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์และการใช้ทัศนูปกรณ์ต่าง ๆ นอกเหนือไปจากการให้บริการ (โครงการวางแผนครอบครัว, 2520: 61) ช่วงปี พ.ศ.2515-2519 (ช่วงแผนงานโครงการวางแผนครอบครัวแห่งชาติ ฉบับแรก) มีการถ่ายทอดจรรยาบรรณแก่เจ้าหน้าที่ระดับท้องถิ่นโดยเฉพาะผดุงครรภ์อนามัย เพื่อช่วยขยายขอบเขตการปฏิบัติงานสร้างแรงจูงใจผู้มารับบริการคุมกำเนิดรายใหม่ (กรมอนามัย, 2546: 85)

การเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ของทางราชการ โดยเฉพาะคำว่า “ลูกมากจะยากจน” ก็ทำให้ประชาชนหลงเชื่อว่า ปัญหาความยากจนเกิดจากปัจจัยทางชีววิทยา ที่ต้องแก้ไขด้วยเทคโนโลยีการคุมกำเนิดเท่านั้น การสร้างภาพเช่นนี้ทำให้ละเลยปัญหาทางโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อความยากจน และการคุ้มครองความปลอดภัยของผู้ใช้เทคโนโลยีการคุมกำเนิดแบบต่าง ๆ (มัลลิกา, 2540: 395)

หมู่บ้านชนบทไทยทุกแห่งรวมทั้งหมู่บ้านโคกพัฒนาตกเป็นเป้าหมายของการลดอัตราเพิ่มประชากร นโยบายคุมกำเนิดเดินทางเข้าสู่หมู่บ้านโคกพัฒนามาเวลากลางปี พ.ศ.2515 โดยรถเคลื่อนที่เพื่อการรณรงค์คุมกำเนิดของสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด นับตั้งแต่นั้นร่างกายของหญิงสาววัยเจริญพันธุ์ของหมู่บ้านก็ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของนโยบายประชากรแห่งชาติ

หญิงวัยเจริญพันธุ์กับการคุมกำเนิด

รถเคลื่อนที่เพื่อการรณรงค์คุมกำเนิดของสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด ได้เข้ามาฉายหนังกลางแปลงพร้อมกับการเผยแพร่ความรู้เรื่องการคุมกำเนิดในหมู่บ้านโคกพัฒนา มาเวลากลางปี พ.ศ.2515 แต่ก่อนหน้านั้นเจ้าหน้าที่ผดุงครรภ์ที่ออกมาเยี่ยมหญิงหลังคลอดในหมู่บ้านก็ได้มีการแนะนำวิธีการคุมกำเนิดชนิดต่าง ๆ บ้างแล้ว (สถานีอนามัยที่รับผิดชอบหมู่บ้านโคกพัฒนา ก่อนตั้งปี 2510) แต่การใช้บริการก็ยังมีเพียงส่วนน้อยเพราะกลัวผลข้างเคียง หลังการเข้ามาของ

รถเคลื่อนที่รณรงค์การคุมกำเนิด ชาวบ้านมีทัศนคติและความรู้ที่ดีขึ้นเกี่ยวกับการคุมกำเนิด หญิงสาวหลังคลอดในหมู่บ้านเริ่มยอมรับวิธีคุมกำเนิดมากขึ้น การเผยแพร่งานวางแผนครอบครัว ในช่วงนี้ของสถานีอนามัยนาแว้ง (ชื่อสมมติ) จะอาศัยสื่อสุขภาพประเภทโปสเตอร์ติดตามหมู่บ้าน และการอบรมแกนนำหมู่บ้านเพื่อกลับไปถ่ายทอดความรู้เรื่องการวางแผนครอบครัวเป็นหลัก

แม้สถานีอนามัยนาแว้ง จะอยู่ห่างไกลและการเดินทางเป็นไปด้วยความยากลำบาก แต่การสนับสนุนเวชภัณฑ์ อุปกรณ์เครื่องมือการคุมกำเนิด ก็ได้รับการสนับสนุนจาก สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดไม่เคยขาด โดยเฉพาะหลังทศวรรษ 2520 ในช่วงที่มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน หรือ อสม. เข้ามาช่วยทำงานสาธารณสุข การเคลื่อนงานรณรงค์ เผยแพร่งานวางแผนครอบครัวเป็นไปอย่างกว้างขวางในหมู่บ้าน ถึงขนาดที่ว่า อสม. สามารถจ่ายยาคุมกำเนิดได้เอง โดยไม่ต้องอยู่ในความดูแลของเจ้าหน้าที่อนามัย นอกจากนั้นทางราชการยังจูงใจหญิงหลังคลอดให้ทำหมันหญิงด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น ให้เงินตอบแทน ออกค่าเดินทางให้ เป็นต้น

แม้จะไม่มีตัวเลขยืนยันแน่ชัดว่าในยุคเริ่มต้นของนโยบายวางแผนครอบครัว หญิงสาววัยเจริญพันธุ์ในหมู่บ้านโคกพัฒนาได้รับการคุมกำเนิดจำนวนมากน้อยเท่าใด แต่จากการสอบถามอดีต อสม. และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้นได้ความว่า ยาเม็ดคุมกำเนิดซึ่งเป็นวิธีที่นิยมใช้มากที่สุด ไม่พอจ่ายให้แก่ผู้มารับบริการที่ศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน (ศสมช.) จนต้องนำเงินจากกองทุนยาบางส่วนแอบไปซื้อมาสนองความต้องการของผู้มารับบริการ

ผลจากความสำเร็จของงานวางแผนครอบครัวในหมู่บ้าน โดยมี อสม. ผู้หญิงเป็นตัวอย่างที่ดีในการชักชวนหญิงสาวหลังคลอดรับบริการคุมกำเนิดชนิดใดชนิดหนึ่ง ทำให้ 30 ปีต่อมา หมู่บ้านโคกพัฒนา ก็ไม่ได้แตกต่างจากหมู่บ้านแห่งอื่น ๆ ในประเทศที่มีจำนวนเด็กเกิดน้อยลง ผู้สูงอายุมากขึ้น และประชากรวัยแรงงานลดจำนวนลง ผลกระทบที่เกิดขึ้นไม่เพียงเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรของหมู่บ้าน หากได้ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมชั่ว วัฒนธรรมดั้งเดิมของหมู่บ้านที่เป็นเสาหลักยึดโยงความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้าน และกับชาวบ้านจากต่างหมู่บ้านอีกด้วย ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบวิถีการผลิตเกษตรกรรม ไร่พื้และตีความหมายใหม่ของพิธีกรรมเกี่ยวกับวัฒนธรรมชั่ว เพื่อดำรงสัญลักษณ์ความเป็นคนใน

ชุมชนเดียวกันไว้ พร้อมกับการรักษาสายสัมพันธ์อันดีหรือทุนทางสังคมกับเครือข่ายทางสังคมจากภายนอกหมู่บ้านให้ดำรงคงอยู่เหมือนเดิม

การปรับตัวเชิงวัฒนธรรมของหมู่บ้านชนบทไทยหลังนโยบายประชากรแห่งชาติ

บุญนางข้าว

อาชีพหลักของชาวบ้านโคกพัฒนา คือ การทำนา พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาจึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมข้าวที่ชุมชนได้สร้างสรรคขึ้น เพื่อแสดงความเคารพต่อแม่โพสพ หรือเทพธิดาประจำข้าว เพื่อเป็นหลักให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณธัญญาหาร และเพื่อความเป็นสิริมงคลตลอดถึงความอยู่เย็นเป็นสุขของชุมชน

ในอดีต พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวจะถูกจัดขึ้นตลอดช่วงฤดูทำนา เริ่มต้นตั้งแต่พิธีขอฝน บุญบั้งไฟในเดือนหก เลี้ยงผีตาแฮก (ผีนา) ก่อนไถนา หว่านกล้า เดือนเจ็ด พอเริ่มไถนา ดำนา ก็จะมีพิธีสู่ขวัญวัว ควาย เดือนแปด หลังดำนาเสร็จช่วงการดูแลหญ้า กำจัดวัชพืช มีบุญข้าวประดับดิน เดือนเก้า บุญข้าวสาก วันเพ็ญเดือนสิบ เมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง เกี่ยวข้าวเบา มีพิธีทำขวัญข้าวตั้งท้อง เดือนสิบเอ็ด หลังจากเกี่ยวข้าวเบาเสร็จมีพิธีแห่ข้าวพันก้อนเข้าวัด เดือนสิบสองสำหรับเดือนอ้าย ซึ่งเป็นช่วงเกี่ยวข้าวหนัก และเตรียมทำลานนวดข้าวจากข้าว ไร่ควาย จะมีพิธีทำบุญลาน พอ นวดข้าวเสร็จก็มีพิธีทำบุญคูณลาน เดือนยี่ เมื่อเสร็จหน้านาจะขนข้าวจากนาขึ้นยุ้งชาวนาก็จะมีพิธีสู่ขวัญข้าว ทำขวัญยุ้ง หลังจากเอาข้าวขึ้นยุ้งจะมีพิธีเลี้ยงลาผีนา (ผีตาแฮก) เดือนสาม บุญแจกข้าวอุทิศถึงผู้ล่วงลับ เดือนสี่ สำหรับเดือนห้า ช่วงพักผ่อน และเตรียมแปลงนา ก่อนถึงฤดูทำนา มีงานสงกรานต์ สรงน้ำพระ

ปัจจุบันประชากรวัยแรงงานต่อครอบครัวที่ลดจำนวนลง อันเป็นผลมาจากนโยบายประชากรแห่งชาติที่เน้นการคุมกำเนิดประสบความสำเร็จอย่างสูง ประกอบกับทิศทางการพัฒนาประเทศที่ดึงดูดคนหนุ่มสาวประชากรวัยแรงงานของหมู่บ้านที่มีจำนวนน้อยอยู่แล้วออกไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการผลิตอุตสาหกรรม และเป็นการอพยพค้าแรงงานแบบไปทิศทางเดียวแตกต่าง

จากในอดีต ชาวบ้านจึงได้ปรับเปลี่ยนแบบวิถีการผลิตเกษตรกรรมเพื่อให้สอดคล้องกับปรากฏการณ์ทางประชากรที่เกิดขึ้น เช่น ใช้เทคโนโลยีช่วยในขั้นตอนการผลิต การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว การทำนาหว่านแทนนาดำ เป็นต้น

รูปแบบการทำนาที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจากอดีต ทำลายต่อความเชื่อและค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ชาวบ้านโคกพัฒนารู้สึกไม่สบายใจเป็นอย่างมากกับการชนข้าวเปลือกมายังโรงสีโดยไม่ได้ทำบุญสู่ขวัญข้าว หรือบอกพระแม่โพสพ เทพธิดาประจำข้าวให้ทราบก่อน ชาวบ้านจึงร่วมมือกับชมรมรักษัธรรมชาติ (องค์กรพัฒนาของหมู่บ้าน) ประยุต์ประเพณีสู่ขวัญข้าวซึ่งปกติชาวบ้านจัดขึ้นก่อนนำข้าวขึ้นยุ้งในเดือนสามสุ่การทำเป็นประเพณีประจำปีของชมรมฯ พร้อมกับจัดประชุมใหญ่สามัญประจำปีของสมาชิกโรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติในงานเดียวกัน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2539 โดยชาวบ้านเรียกว่า “บุญฉางข้าว”

บุญฉางข้าว ปี พ.ศ.2546 จัดขึ้นระหว่างวันที่ 22-23 มีนาคม ใช้พื้นที่บริเวณอาคารอเนกประสงค์ของโรงสีชมรมรักษัธรรมชาติเป็นสถานที่จัดงาน ผู้ร่วมงานนอกจากชาวบ้านโคกพัฒนา ยังมีญาติพี่น้องที่นับถือมีญาติจากต่างหมู่บ้าน สมาชิกของโรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติจากหมู่บ้านต่าง ๆ สมาชิกกลุ่มองค์กรเครือข่ายแนวร่วมของชมรมฯ นักการเมืองท้องถิ่น นักพัฒนาองค์กรเอกชน (NGO) และข้าราชการจากหน่วยงานในพื้นที่ให้การสนับสนุนการดำเนินงานของชมรมรักษัธรรมชาติ เช่น เจ้าหน้าที่จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เจ้าหน้าที่จากสหกรณ์จังหวัด เจ้าหน้าที่จากอุตสาหกรรมจังหวัด

รอบนอกตัวอาคารมีการจัดกิจกรรมหลากหลายของกลุ่มองค์กรแนวร่วมของชมรมรักษัธรรมชาติ และญาติพี่น้องจากหมู่บ้านใกล้เคียง อาทิ การออกร้านจำหน่ายผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน และอาหารแปรรูปของกลุ่มแม่บ้าน การจำหน่ายสมุนไพรแปรรูปของศูนย์สมุนไพร การจัดนิทรรศการให้ความรู้การทำเกษตรแบบยั่งยืน การจำหน่ายและแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์พืชพื้นบ้านระหว่างผู้ร่วมงาน การตั้งซุ้มอาหารจากหมู่บ้านเครือข่ายบริการให้คนที่มาร่วมงานดื่มกิน ฟรี และการตรวจคัดกรองหาสารเคมีตกค้างในเลือดเกษตรกรจากสถานีอนามัยประจำตำบล

ส่วนในตัวอาคารอเนกประสงค์วันแรกของงานมีการจัดสัมมนาหัวข้อ “มาyacติกับการพัฒนา” โดยเชิญพระอาจารย์ไพศาล วิสาโล พระนักพัฒนาชื่อดังเป็นวิทยากรบรรยายธรรม หลังจบสัมมนาอาจารย์ใหญ่โรงเรียนประจำหมู่บ้านได้มอบโล่เกียรติคุณแก่ชมรมรักษัธรรมชาติจากการที่ชมรมฯช่วยเหลืองานพัฒนาของโรงเรียนมาโดยตลอด จบพิธีภาคเช้าด้วยการถวายภัตตาหารเพลและร่วมรับประทานอาหารเที่ยงร่วมกัน โดยชมรมรักษัธรรมชาติรับเป็นเจ้าภาพเลี้ยงอาหารแก่ผู้ที่มาร่วมงาน ภาคบ่ายผู้ร่วมงานเดินชมนิทรรศการที่จัดตามซุ้มต่าง ๆ ผู้คนที่มาร่วมงานซึ่งแทบทั้งหมดเป็นชาวนาต่างให้ความสนใจในกิจกรรมที่ทางชมรมฯ และกลุ่มองค์กรเครือข่ายจัดขึ้นเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะความรู้เกี่ยวกับการทำการเกษตร เช่น ความรู้สูตรการทำปุ๋ยชีวภาพ การสาธิตการเผาเกลือดำเพื่อทำปุ๋ย การกำจัดแมลงวัชพืชด้วยวิธีธรรมชาติ และวิธีการเพาะพันธุ์กล้าไม้ชนิดต่าง ๆ นอกจากการเยี่ยมชมตามซุ้มนิทรรศการต่าง ๆ ผู้ร่วมงานยังจับกลุ่มแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์การทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืนตามจุดต่าง ๆ รอบบริเวณงาน

กลางคืนเป็นภาคของความบันเทิง บริเวณสนามกีฬาหน้าโรงสีชมรมฯถูกแปรสภาพเป็นลานเพลิน หลังอาหารเย็นชาวบ้านต่างทยอยกันมาจับจองด้านหน้าเวทีเพื่อชมการแสดงเปิดงานด้วยการรำพื้นบ้านจากเยาวชนในหมู่บ้าน ต่อด้วยการแสดงดนตรีของกลุ่มเยาวชนสลักับการประกวดร้องเพลงชิงแชมป์

บุญช้างข้าววันที่สองยิ่งคลาคล้าด้วยผู้คน เนื่องจากวันนี้เป็นวันสุ่วขวัญข้าวและประชุมใหญ่สามัญประจำปีของสมาชิกโรงสีชมรมรักษัธรรมชาติ ภายนอกอาคารยังคงมีการจัดนิทรรศการจากกลุ่มองค์กรและเครือข่ายแนวร่วม ตอนเช้าเป็นพิธีสุ่วขวัญข้าวโดยมีครูจากโรงเรียนประจำหมู่บ้านซึ่งเคยบวชเรียนได้นักธรรมเอกเป็นหมอสวดสุ่วขวัญ ตอนบ่ายจัดประชุมใหญ่สามัญประจำปีแจ้งผลประกอบการปีที่ผ่านมาของโรงสีชมรมฯ เลือกตั้งคณะกรรมการบริหารชุดใหม่ และเปิดโอกาสให้สมาชิกอภิปรายทั่วไป จบการประชุมมีการจับรางวัลมอบแก่สมาชิก รางวัลทั้งหมดเป็นผลิตภัณฑ์ หรือสินค้าแปรรูปของกลุ่ม องค์กรเครือข่าย และวัสดุที่ใช้ในการทำเกษตรอินทรีย์ เช่น แกลบ ถังหมักปุ๋ยชีวภาพ เมล็ดถั่วพุ่ม น้ำยาล้างจาน เสื้อและยาสมุนไพร

การปรับตัวเชิงวัฒนธรรม ผลพวงจากนโยบายประชากรแห่งชาติ

เราอาจมองได้ว่า “บุญนางข้าว” ของชาวบ้านโคกพัฒนาเป็นการปรับตัวเชิงวัฒนธรรม เพื่อให้บทบาทหน้าที่ของพิธีกรรมชุมชน หรือเครื่องมือทางวัฒนธรรม กลับมาเป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้านอีกครั้ง หลังจากได้รับผลกระทบจากนโยบายประชากรแห่งชาติที่เน้นการคุมกำเนิดประชากร ผ่านทางเทคโนโลยีการคุมกำเนิดประเภทต่าง ๆ ที่ทำให้โครงสร้างประชากรของหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการลดลงของประชากรวัยแรงงานในครอบครัวที่ไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตรรูปแบบดั้งเดิม และการย้ายถิ่นแบบทางเดียวของประชากรวัยหนุ่มสาวที่ยังทำให้แรงงานในครอบครัวลดลง

วิถีการผลิตภาคเกษตรกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าว หรือโครงสร้างความสัมพันธ์ชุดหนึ่งของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องแสวงหาโครงสร้างความสัมพันธ์ชุดใหม่ที่มีรากฐานจากโลกทัศน์แบบเดิม โดยอาศัยพลังเครือข่ายทางสังคมรูปแบบใหม่ ๆ ทั้งจากสายสัมพันธ์ทางเครือญาติของหมู่บ้านใกล้เคียงที่นับถือผีปู่ตาเดียวกัน หรือกลุ่มองค์กรหน่วยงานต่าง ๆ จากภายนอกหมู่บ้าน เพื่อทดแทนบทบาทของประชากรวัยแรงงานของหมู่บ้านที่หายไป และสร้างสัญลักษณ์ในความเป็นชุมชนเดียวกันขึ้นมาใหม่

บุญนางข้าวไม่เพียงเป็นการปรับประยุกต์พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวให้กลับมาดำรงสถานะบทบาทหรือการหน้าที่อีกครั้ง แต่บุญนางข้าวได้รับการยกฐานะขึ้นเทียบเท่างานบุญประเพณีของหมู่บ้าน เหมือนกับงานบุญประเพณีตามฮีตสิบสองที่ชาวบ้านอีสานยึดถือปฏิบัติ ทำให้พิธีกรรมทางวัฒนธรรมที่เคยเป็นเครื่องมือยึดโยงความสัมพันธ์ของชาวบ้านสามารถกลับมารับใช้ชุมชนได้อีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ สามารถระดมชาวบ้านทุกฝ่ายมาร่วมงานได้แทบทุกหลังคาเรือน ไม่เฉพาะครัวเรือนที่เป็นสมาชิกชมรมฯ แม้แต่ชาวบ้านฝ่ายตรงข้ามที่มีแนวความคิดการพัฒนาขัดแย้งกับเหล่าแกนนำมาโดยตลอด เช่น คณะครูของโรงเรียนประจำหมู่บ้าน ยังเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะเจ้าภาพเพราะถือว่าบุญนางข้าวเป็นหนึ่งในบุญประเพณีของหมู่บ้าน ถือเป็นหน้าเป็นตาของหมู่บ้านและเป็นความภาคภูมิใจร่วมกันของชาวบ้านกับการที่มีผู้คนเดินทางมาร่วมงานบุญของหมู่บ้านอย่างล้นหลาม

บุญนางข้าวของหมู่บ้านโคกพัฒนาแม้เกิดขึ้นบนรากฐานความเชื่อเดิม คือ ความเคารพพระแม่โพสพ เทพธิดาประจำข้าว แต่บุญนางข้าวก็ได้สร้างให้เกิดโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิต (structure of associational life) รูปแบบใหม่และภายใต้ความหมายใหม่แก่ชาวบ้านอย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมของหมู่บ้าน โดยเฉพาะปรากฏการณ์ทางประชากรอันเป็นผลพวงจากอำนาจรัฐและอำนาจเทคโนโลยีทางการแพทย์ในการคุมกำเนิดที่รุดล้าครอบงำร่างกายหญิงสาววัยเจริญพันธุ์ของหมู่บ้านในยุคสมัยหนึ่ง

บทสรุป

30 ปี นโยบายประชากรแห่งชาติ ที่มีเป้าหมายเพื่อการลดอัตราการเพิ่มประชากรของประเทศ โดยได้รับการถ่ายทอดแนวคิดนีโอมาลท์ส วิธีดำเนินงาน และเงินทุนสนับสนุนเพื่อการบรรลุเป้าหมายจากองค์กรต่างประเทศ ผลพวงจากนโยบายประชากรแห่งชาติได้ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรทั้งในระดับประเทศและในระดับหมู่บ้านชนบทไทย โดยเฉพาะในระดับหมู่บ้านชนบทไทยพบว่าประชากรวัยแรงงานในครอบครัวมีจำนวนลดลง ประกอบกับทิศทางการพัฒนาประเทศที่ดึงดูดคนหนุ่มสาวให้ละทิ้งหมู่บ้านอพยพออกไปค้าแรงงานในภาคอุตสาหกรรม และเป็นการย้ายถิ่นออกไปทำงานในแบบทิศทางเดียวไม่ได้กลับมาเป็นแรงงานในภาคเกษตรกรรมเมื่อถึงฤดูทำนาเหมือนเช่นในอดีต

ปรากฏการณ์ทางประชากรที่เกิดขึ้น ส่งผลให้ชาวบ้านปรับเปลี่ยนรูปแบบวิถีการทำนาเพื่อให้สอดคล้องกับจำนวนประชากรวัยแรงงานที่ลดลงซึ่งไม่เพียงพอต่อการผลิตแบบดั้งเดิม ทั้งการอาศัยเทคโนโลยีช่วยในการผลิต การปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การทำนาหว่านแทนนาดำ

รูปแบบวิถีการผลิตเกษตรกรรมที่ปรับเปลี่ยนเพื่อให้เหมาะกับจำนวนประชากรวัยแรงงานในครอบครัว ยังได้ท้าทายต่อความเชื่อเชิงสัญลักษณ์ และพิธีกรรมเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าวที่ผูกพันอยู่กับวิถีการผลิตรูปแบบเดิมที่เคยทำกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ ชาวบ้านจึงได้ปรับตัวทางวัฒนธรรมไปพร้อมกันทั้งสองส่วน คือ ปรับวิถีการผลิตเกษตรกรรม และการรื้อฟื้นประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าวขึ้นมาตีความหมายใหม่ที่ตั้งอยู่บนโลกทัศน์แบบเดิม คือ การเคารพพระแม่โพสพ เทพธิดาประจำข้าวที่ชาวบ้านนับถือ

พิธีกรรมประเพณีที่ถูกให้ความหมายใหม่ (บุญฉางข้าว) เป็นไปเพื่อให้พิธีกรรมทางวัฒนธรรมกลับมาแสดงบทบาทและการหน้าที่เช่นเคย กล่าวคือเป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรมในการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนเดียวกันให้ดำรงคงอยู่ต่อไป และเป็นช่องทางการถ่ายทอดระบบคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ของหมู่บ้านแก่คนรุ่นหลัง

พิธีกรรมข้าวที่ประเพณีขึ้นใหม่นี้ ยังได้ก่อรูปโครงสร้างความสัมพันธ์ชุดใหม่ หรือทุนทางสังคมระหว่างชาวบ้านกับผู้คนจากภายนอกหมู่บ้าน เป็นลักษณะพลังเครือข่ายทางสังคมรูปแบบใหม่ที่พลวัตตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเฉพาะปรากฏการณ์ทางประชากรอันเป็นผลพวงจากอำนาจรัฐและอำนาจเทคโนโลยีการคุมกำเนิด

บทความยังได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เราไม่สามารถเข้าใจปรากฏการณ์ทางประชากรศาสตร์ได้อย่างลึกซึ้ง หากปราศจากการทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงมิติสังคมวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทางประชากรศาสตร์แนวคิด ปฏิธานนิยมซึ่งเป็นมรดกตกทอดจากศตวรรษที่ 19 และสาขาประชากรศาสตร์ยึดถือเป็นแนวคิดหลักในการศึกษาเชิงปริมาณอาจไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางประชากรศาสตร์ในโลกยุคหลังสมัยใหม่ (postmodern) ที่สภาพการณ์ต่าง ๆ มีความซับซ้อนหลากหลายมากขึ้น โดยเฉพาะประเด็นเรื่องอำนาจ ทั้งอำนาจรัฐและอำนาจเทคโนโลยีทางการแพทย์ที่บ่งการชีวิตผู้คนในยุคหลังสมัยใหม่ และอย่างไม่ทันระวังตัว สาขาประชากรศาสตร์ที่อิงแอบอยู่กับอำนาจรัฐอย่างมากในการผลิตข้อมูลพื้นฐานเพื่อกำหนดนโยบายของรัฐ อาจกลายเป็นสิ่งที่ค้าชูสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจรัฐเสียเอง เหมือนเช่น 30 ปี แห่งนโยบายประชากรแห่งชาติที่ล่วงมา

กิตติกรรมประกาศ

บทความชิ้นนี้ ปรับปรุงจากบทความชื่อ “การตอบโต้ของหมู่บ้านชนบทไทยหลังนโยบายวางแผนครอบครัวแห่งชาติ” นำเสนอในการประชุมประชากรศาสตร์แห่งชาติ 2548 ข้อมูลภาคสนามบางส่วนมาจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน ในหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ดังนั้น ผู้เขียนขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ทั้ง 3 ท่าน คือ รองศาสตราจารย์ ดร.กุลล สุทธธาดา รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิ์สติ และ ดร. นพ.โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ ไว้ ณ ที่นี้ อย่างไรก็ตาม ความรับผิดชอบทั้งหมดต่อข้อเขียนเป็นของผู้เขียนเพียงผู้เดียว

เชิงอรรถ

- 1 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมของบทความที่นำเสนอในการประชุมครั้งที่ 2 จากรายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 2. วันที่ 11-14 ตุลาคม 2508. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.
- 2 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมของบทความที่นำเสนอในการประชุมครั้งที่ 3 จากรายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 3. วันที่ 2-5 เมษายน 2511. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.
- 3 ดูรายละเอียดเพิ่มเติม ความเคลื่อนไหวของกระแสสังคมก่อนการประกาศนโยบายประชากรแห่งชาติจาก สงัด เปล่งวานิช. 2520. *สรุปความเป็นมาเรื่อง “ประชากรและการวางแผนครอบครัว” ของประเทศไทย*. คำบรรยายประกอบการสอนการวางแผนครอบครัว. โครงการวางแผนครอบครัว กระทรวงสาธารณสุข (พิมพ์ครั้งที่ 7).
- 4 ดูรายละเอียดการต่อสู้ของชาวบ้านโคกพัฒนาที่จะได้มาซึ่งชมรมรักษารัฐธรรมนูญ และพัฒนาของชมรมฯ จาก Prachatip Kata. 2004. *The study on social capital and the role of social capital in social movement : case study of healthy civil society in one village in North-Eastern Region of Thailand*. M.A.Thesis, Population and Social Research, Faculty of Graduate studies, Mahidol University.

เอกสารอ้างอิง

- กรมอนามัย. 2546. *วิวัฒนาการงานวางแผนครอบครัวของประเทศไทย*. นนทบุรี: กระทรวงสาธารณสุข.
- กลุ่มศึกษาปัญหาฯ. *โครงการวางแผนครอบครัวในประเทศกำลังพัฒนากับความช่วยเหลือ*. สื่อผู้หญิงชุดเดินไปข้างหน้า. กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้หญิง, ม.ป.ป.; หน้า 110-121.

ก่อ สวัสดิพานิชย์ และระบิล สีตะสุวรรณ. 2506. จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นกับการวางแผนทางการศึกษา. ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 1. วันที่ 27-29 มีนาคม 2506. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ. หน้า 199-210.

โครงการวางแผนครอบครัว. 2520. การเพิ่มประชากร และการวางแผนครอบครัวในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กระทรวงสาธารณสุข.

จอห์น โนเดล, อภิชาติ จำรัสฤทธิ์วงศ์ และนิพนธ์ เทพวัลย์. 2530. การปฏิวัติขนาดครอบครัวในประเทศไทย: การลดลงอย่างรวดเร็วของภาวะเจริญพันธุ์ในประเทศโลกที่สาม. แปลโดย นภาพร หะวานนท์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จิตตา.

เตียง ผาติโรสง. 2539. การล่มสลายของสังคมไทย เนื่องจากการวางแผนครอบครัว. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

ทวี แงข้า. 2506. ประเทศไทยต้องการนโยบายประชากรในปัจจุบันหรือไม่ อย่างไร (ฉบับที่ 1). ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 1. วันที่ 27-29 มีนาคม 2506. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.

ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ และกนกศักดิ์ แก้วเทพ. 2524. (แปล). ภาพหลอนของปัญหาประชากร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธวัชชัย เดชาติวงศ์ ณ อยุธยา, ไพฑูรย์ เก่งสกุล และจำนงค์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา. 2506. ความต้องการอาหารกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น. ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติเรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 1. วันที่ 27-29 มีนาคม 2506. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ. หน้า 227-244.

นภาพร ชโยวรรณ, มาลินี วงษ์สิทธิ์ และวิพรรณ ประจวบเหมาะ รุฟโฟโล. 2538. รายงานโครงการศึกษาสถานภาพสตรี และภาวะเจริญพันธุ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิพนธ์ เทพวัลย์. 2539. กว่าจะได้มาซึ่งนโยบายประชากร ปี 2513. ใน 25 ปี นโยบายประชากร. กองอนามัยครอบครัว กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข.

เนตร เขมะโยธิน. 2511. สรุปผลการอภิปรายและข้อเสนอแนะ. ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 3. วันที่ 2-5 เมษายน 2511. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.

บัณฑิต กันตะบุตร. 2508. สรุปผลการอภิปรายและข้อเสนอแนะ. ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 2. วันที่ 11-14 ตุลาคม 2508.

กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.

ปรีศนี (นามแฝง). 2526. การทดลองใช้ยาฉีดคุมกำเนิดโนริสที่แรกในประเทศไทย. ผลประโยชน์ของใคร. วารสารสังคมศาสตร์การแพทย์. 4(2) 26-44.

ปราโมทย์ ประสาทกุล. 2522. (แปล). ทฤษฎีที่น่าสนใจทางประชากรศาสตร์. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ปราโมทย์ ประสาทกุล และอภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์. 2527. ภาวะเจริญพันธุ์และการวางแผนครอบครัวในชุมชนแออัด. เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่องการวางแผนครอบครัวในชุมชนแออัด กรณีของกรุงเทพมหานคร วันที่ 26-28 มกราคม 2527 ณ โรงแรมวงศ์อมตย์ ชลบุรี. หน้า 162-172.

ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์. 2548. สถานการณ์ประชากรของประเทศไทย พ.ศ.2548. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และปราโมทย์ ประสาทกุล (บรรณาธิการ), ประชากรของประเทศไทย ณ พ.ศ.2548. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ไพโรจน์ นิงสานนท์. 2521. รายงานเรื่อง ผลการปฏิบัติงานเกี่ยวกับการวางแผนครอบครัวของประเทศไทยในรอบ 10 ปี. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 4 วันที่ 21-25 สิงหาคม 2521. กรุงเทพฯ: กองส่งเสริมการวิจัยสำนักคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. หน้า 78-101.

ฝน แสงสิงแก้ว, เปี่ยม มุสิกะภุมมะ และมะลิ ไทยเหนือ. 2506. แนวโน้มประชากรและปัญหา
สาธารณสุข. ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติเรื่องประชากรของประเทศไทย
ครั้งที่ 1. วันที่ 27-29 มีนาคม 2506. กองวิจัยสังคมศาสตร์. สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.
หน้า 211-225.

มัลลิกา มัติโก, ปรีชา อุโยคิน, พรทิพย์ อาณาประโยชน์ และกรรณิการ์ ชลัมพี. 2540.
อนามัยเจริญพันธุ์และการวางแผนครอบครัวในประเทศไทย : ภาพสะท้อนจากงานวิจัย.
นครปฐม: คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.

สัจด เปล่งวานิช. 2520. สรุปความเป็นมาเรื่อง “ประชากรและการวางแผนครอบครัว” ของ
ประเทศไทย. ใน คำบรรยายประกอบการสอนการวางแผนครอบครัว. โครงการวางแผน
ครอบครัว กระทรวงสาธารณสุข (พิมพ์ครั้งที่ 7).

สารประชากร. มหาวิทยาลัยมหิดล. ปีที่ 14 ฉบับพิเศษ กรกฎาคม 2548.

สุนทรี สุวิปกิจ และนารีรัตน์ เดชะโกศยะ. 2511. (แปล). ปัญหาประชากร. กองวิจัยสังคมศาสตร์
สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.

สุนทรี สุวิปกิจ. 2522. ปัจจัยที่มีผลทำให้สตรีไทยยอมรับวิธีคุมกำเนิดแบบต่าง ๆ. วารสาร
สังคมศาสตร์การแพทย์. มกราคม-มีนาคม. 2(2), หน้า 71-77.

สุริยา สมุทคุปดี, พัฒนา กิตติอาษา และนันทิยา พุททะ. 2534ก. บุญผะเหวดของอีสาน : การวิเคราะห์
และตีความหมายทางมานุษยวิทยา. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

_____. 2534ข. บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก: พิธีกรรม ข้าว และมนุษย์ในบริบท
ทางสังคมและวัฒนธรรมอีสาน. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

อำนาจ วีรวรรณ. 2506. ประเทศไทยต้องการนโยบายประชากรในปัจจุบันหรือไม่ อย่างไร (ฉบับที่ 2). ใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการแห่งชาติ เรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 1. วันที่ 27-29 มีนาคม 2506. กองวิจัยสังคมศาสตร์ สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.

Caldwell, John. 1996. Demography and social science. *Population Studies*. 50(3): 305-333.

Caldwell, John and Pat, Caldwell. 1986. *Limiting Population Growth and the Ford Foundation Contribution*. New Haven: Francis Pinter.

Cohen A. Yehudi. 1969. Culture as Adaptation. In Cohen A. Yehudi (ed.). *Man in Adaptation The Cultural Present*. Chicago: ALDINE Publishing Company.

Davis, Kingsley. 1945. The World Demographic Transition. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 237: 1-11.

Demeny, Paul. 1988. Social science and population policy. *Population and Development Review* 14: 451-479.

Furedi, Frank. 1997. *Population and Development: A critical Introduction*. New York: St. Martin's Press.

Foster, George M., and Anderson, Barbara G. 1978. *Medical Anthropology*. New York: Wiley.

Greenhalgh, Susan. 1990. Toward a political economy of fertility: anthropological contributions. *Population and Development Review*. 16 (1): 85-106.

_____. 1995. Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, Political economic, and feminist perspectives. In Greenhalgh, Susan (ed.). *Situating Fertility: Anthropology and Demographic Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hodgson, Dennis. 1988. Orthodoxy and Revisionism in American Demography. *Population and Development Review*. Vol.17, No.1.
- Kelley, Allan, C. 1973. Population Growth the Dependecy Rate, and the Pace of Economic Development. *Population Studies*. Vol.27, No.3.
- Kertzer, David. 1995. Political-economic and cultural explanations of demographic behavior, in Greenhalgh, Susan (ed.). *Situating Fertility: Anthropology and Demographic Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press. 29-52.
- Little, M.A. and J.D. Haas. 1989. Introduction: Human Population Biology and the Concept of Transdisciplinarity. In Little, M.A. and J.D. Haas. (eds). *Human Population Biology: A Transdisciplinary Science*. New York: Oxford University Press.
- Mamadani, M. 1973. *The Myth of Population Control: Family, Caste and Class in an Indian Village*. London: Monthly Review Press.
- Mason, Andrew. 1988. Saving, Economic Growth, and Demographic Change. *Population and Development Review*. Vol.14, No.1.
- Mason, Karen O. 1997. Explaining fertility transitions. *Demography*. 34(4): 443-54 (November).
- McNicol, Geoffrey. 1992. The agenda of population studies: a commentary and complaint. *Population and Development Review*. 18: 399-420.
- Notestein, Frank W. 1945. Population-the Long View. In *Food for the World*, edited by T.W. Schultz, pp.36-57. Chicago: University of Chicago Press.

- Prachatip Kata. 2004. *The study on social capital and the role of social capital in social movement : case study of healthy civil society in one village in North-Eastern Region of Thailand*. M.A. Thesis, Population and Social Research, Faculty of Graduate studies, Mahidol University.
- Rao, Mohan. 1994. An Imagined Reality: Malthusianism, Neo-Malthusianism and the Population Myth. in *Economic and Political Weekly*, Vol.29, No.42, October 15.
- Riley, Nancy E. and McCarthy, Jame. 2003. *Demography in the Age of the Postmodern*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watkins, Susan. 1993. If all we knew about women were what we read in *Demography*, what would we know?. *Demography*. 30(4): 551-578.